

МАНЗАР АБДУЛХАЙРОВ

**АДАБИЙ МАНБАНИ МАТНИЙ
ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ
ВА ТАМОЙИЛЛАРИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

МАНЗАР АБДУЛХАЙРОВ

АДАБИЙ МАНБАНИ МАТНИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ
УСУЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Монография

"ADAST POLIGRAF"
ТОШКЕНТ – 2022

уўқ: 821.512.133.09-1

КБК: 83.3(5 й)

А-15

Абдулхайров, Манзар

Адабий манбани матний тадқиқ этиш усуллари ва тамойиллари [Матн]: монография / М.Абдулхайров. – Т.: "Adast Poligraf" nashriyoti, 2022. – 132 б.

Ушбу монография адабий манбани матний тадқиқ этиш усуллари ва тамойилларига бағишлиланган бўлиб, унда Алишер Навоийнинг асарлари матншуносликнинг бадиий асар семиотикаси, синергетик таҳлил, герменевтик таҳлил ҳамда матнни тиклашнинг "конъектура", "глосс", "интерполяция" ва "статистик" усуллари сингари назарий масалалари кесимида ўрганилган. Улуғ шоирнинг бой адабий мероси шуролар даврида ғоявий-бадиий таҳрирдан ўтказилиб, аслиятдан йироклаштирилганлиги аникланиб, кўлёзма манбалар асосида нашрларидаги нуқсон ва камчиликлар тузатилган, янгича тамойиллар асосида таҳлил ва тадқиқ этилган.

Монография филолог мутахассислар, тил ва адабиёт ўқитувчилари, матншунослик ва адабий манбашунослик, тилшунослик ва адабиётшунослик ихтисослиги бўйича таълим олаётган докторант тадқиқотчи-изланувчилар, магистр, бакалавр талабалари ҳамда Навоий ижоди билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

уўқ: 821.512.133.09-1

КБК: 83.3(5 й)

Масъул мухаррир:

Шуҳрат Сироҗиддинов,
филология фанлари доктори

Тақризчилар:

Рашид Зоҳидов,
филология фанлари доктори
Афтондил Эркинов,
филология фанлари доктори

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий кенгашининг 2022 йил 16 октябрдаги 10-сонли мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-8640-9-2

© Манзар Абдулхайров, 2022 йил.
© "Adast Poligraf" nashriyoti, 2022.

КИРИШ

Матншунослик соҳасига кириб келган лингвистик, фалсафий, бадиий талқин мезонлари, айни чоғда, герменевтика, синергетика, семиотика каби бир қанча янги тадқиқ методларининг бадиий матн тадқиқида ҳал қилувчи ўринни эгаллашига олиб келди. Шу боис халқимизнинг кўп асрлик маданияти, миллий қадриятлари билан боғлиқ манбаларини матний тадқиқ этиш, улуғ мутафаккирларимиз ва шоирларимизнинг асарларини бугунги кун ўқувчисининг эҳтиёжларини ҳисобга олиб нашрини амалга ошириш, манбани матний тадқиқ этиш усусларининг назарий асослари каби масаллар ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Шу жиҳатдан ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини эски ўзбек ёзувидан ҳозирги алифбога ўгириш ишларида замонавий матншуносликнинг илмий-назарий муаммоларидан саналган бадиий асар семиотикаси, синергетик таҳлил, герменевтик таҳлил, матнни тиклашнинг "конъектура", "глосс" ва "интерполяция", "статистик" усусларидан фойдаланиш ўзбек матншунослиги олдидаги долзарб масалалардан бирига айланмоқда. Шунга кўра, Навоий асарлари асосида матнни тадқиқ этиш усули, таҳлили ва талқини масаласини ўрганишга катта эҳтиёж бор.

Дунё навоийшунунослигида Алишер Навоий асарлари матнини ўрганишнинг усуслари, тамойиллари ва амалий масалалари бўйича қуйидаги натижаларга эришилган: Алишер Навоий асарлари мисолида матншунослик ва адабий манбашуносликнинг илмий-назарий муаммолари таҳлилини бериш (University of Leipzig, Humboldt University (Германия), Oxford University, Кембридж университети (Буюк Британия), Токиё хорижий tillar университети (Япония); Москва давлат университети, Осиё ва Африка мамлакатлари институти, Санкт-Петербург давлат университети (Россия); Озарбайжон Илмлар академияси Низомий номидаги Тил ва адабиёт институти) خاورشنس دانشگاه دانشگاه پنجاب، (Покистон), шоир асарлари матнини жорий ёзуvgaga ўгириш тамойилларини белгилаш, шу асосда Навоий асарларининг лотин ёзувидаги транслите-рациясини амалга оширишдаги амалий ечимларни илмий

истеъмолга олиб киришга доир илмий-назарий хуносалар чиқариш (Озарбайжон Илмлар академияси Низомий номидаги Тил ва адабиёт институти, Боку давлат университети (Озарбайжон); Истанбул университети (Турция), Анқара университети (Турция), Афйон университети (Турция); Academy of Sciences of Afghanistan Institute of Languages and Literature, Кобул университети, Балх университети (Афғонистон)), Навоий асарлари матнини тадқиқ этиш бўйича олиб борилган изланишлар натижасида, қатор, жумладан, қўйидаги илмий натижалар олинганд: Навоий асарларининг айримлари, хусусан, "Ҳайрат ул-аброр" асаридаги сўз ва ибораларнинг қисман маъно кўлами, частоталари аниқланган (Истанбул университети, Турция)¹; шоир асарлари матнининг қиёсий-типологик таҳлилига доир, хусусан, "Муножот", "Чиҳил ҳадис" ("Арбаъин"), "Назм ул-жавоҳир", "Сирож ул-муслимин" асарлари тадқиқот обьекти доирасига киритилган (Анқара университети, Турция)²; Навоийнинг "Ҳазойин ул-маоний" асаридаги "Фавойид ул-кибар" матни қайта нашр этилган ва унга қисман глоссарийлар берилиб, асар ғазалларининг вазн ўлчов бирликлари аниқланган (Анқара Университети, Турция)³; 2015 йилда Туркияning Анқара шаҳрида "Ҳайрат ул-аброр" асари нашрлари адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаси назаридан қиёсий ўрганилиб, унинг 3987 байтдан иборат тўла матни чоп этилган⁴; Навоий асарлари матнининг бадиий таҳлили асосланган (Боку давлат университети, Озарбайжон)⁵; Алишер Навоийнинг "Хамса", "Ҳазойин ул-маоний", "Махбуб ул-кулуб", "Муҳокамат ул-луғатайн", "Мажолис ун-нафоис", "Насойим ул-муҳабbat" каби

¹Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-ebrar/ Hazırlayan: Prof. Dr. Tanju Oral Seyhan. – İstanbul, 2016. – S.725.

² Ali Şir Nevâyî. Münacât, Çihil hadis, (kirk hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sirâcü'l-Müsâlimîn/ Vahit Türk. – Ankara, 2017. – S.316.

³ Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – S.743.

⁴Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-Ebrar/ Vahit Türk, Şaban Doğan. – Ankara, 2015. – S.328.

⁵Almaz Ülvi. Ədəbi duygularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər) II kitab. – Bakı, "Nurlan", 2008. – S.426; Almaz Qasim qızı Binnətova (Almaz Ülvi). Azərbaycan – özbək (cigatay) ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təməyüllər) – Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 2008. – S.326.

асарларининг бадиий ва матний хусусиятлари ёритилган (Боку давлат университети, Озарбайжон)⁶.

Навоий асарларини матншуносликнинг назарий ва амалий муаммолари кесимида ўрганиш борасида салмоқли ютуқларга эришилган⁷. П.Шамсиевнинг Алишер Навоий "Хамса"си, Ҳ.Сулаймоновнинг "Ҳазойин ул-маоний", С.Ғаниеванинг "Мажолис ун-нафоис", F.Каримовнинг "Лайли ва Мажнун", М.Ҳамидованинг "Садди Искандарий", Ш.Шариповнинг "Лисон ут-тайр", М.Рашидованинг "Назм ул-жавоҳир", Ю.Турсуновнинг "Муншаот", Ҳ.Исломийнинг "Насойим ул-муҳаббат" асарлари устида олиб борилган тадқиқотлари бунинг далилидир. Қ.Муниров, М.Ҳакимов сингари манбашунослар Алишер Навоий асарларининг мамлакатимиз фондларида сақланаётган қўллўзма ва тошбосма манбаларини тавсифлаш юзасидан эътиборга молик ишларни амалга оширидилар. Охирги йилларда бу йўналишда самарали тадқиқотлар юзага келди. Масалан, кейинги йилларда ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндалари асарлари матнининг ўзига хос тарзда ўрганилиши матний тадқиқ этиш усусларининг такомиллашаётганидан далолат беради⁸. Ушбу тадқиқотларда

⁶Өлишір Нәvai Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında (məqalələr, toplusu)/Toplayanı, tərtib edən və nəşrə hazırlayılan: Almaz Ülvı. – Bakı, "Qarṭal", 2009. – S.360.

⁷ Сулаймонов Ҳ. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои: дисс...докт. филол. наук. – Т.: ИЯЛАН РУЗ, 1961; Шамсиев П. Алишер Навоий "Сабъаи сайёр" достонининг илмий танқидий матни ва уни тузиш принциплари: филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: ЎзР ФАТАИ, 1952; Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР. – Т., 1940; Алишер Навои. Возлюбленный сердец. Сводный текст подготовил Кононов А.Н. – М.-Л., 1948; Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1970; Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига онд тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986; Алишер Навоий. "Мажолис ун-нафоис". Илмий-танқидий текст. Тузувчи: Фаниева С. – Т., 1961; Алишер Навоий. "Лисон ут-тайр". Илмий-танқидий текст. Тузувчи: Эшонхўжаев Ш.– Т., 1964; Алишер Навоий. "Мезон ул-авzon". Илмий танқидий текст. Тузувчи: Султонов И. – Т., 1949; Ҳакимов М. Навоий асарлари қўллўзмаларининг тавсифи. – Т.: Фан, 1983; Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974; Ҳамирова М. Алишер Навоий. "Садди Искандарий" достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқики: филол. фан. докт. ... дис. – Т.: ЎзФАҚИ, 1994.

⁸ Эркинов А. Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018; Эркинов А. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ХИА, 2019; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик

улуғ шоир асарлари матнини тадқиқ қилиш усуллари, тамойиллари ва уларнинг амалий масалалари қисман ўрганилган.

Буюк мутафаккир асарларини нашр этиш, оммалаштириш йўналишида кўп хайрли ишлар қилинди. Аввал 15 жилдли, кейин 20 жилдли нашрлари ва ниҳоят 10 жилдли асарлари кирилл ва лотин ёзувида дунё юзини кўрди⁹. Бироқ шу пайтгача ўша нашрлардаги хато ва камчиликлар комплекс таҳдил қилинмади. Шунингдек, кейинги матний тадқиқ этиш ишлари сифатини кўтаришга кўмаклашувчи янгича мезонлар, тамойил ва усуллар белгиланмади.

Навоий асарларининг жорий имлодаги ўгиришда учрайдиган кўплаб арабий, форсий сўз ва иборалар ҳамда

таҳлили. –Тошкент, Академнашр, 2011; Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоклари. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019; Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. – Т.: Академнашр, 2015; Турсунов. Ю. "Муншашот" асарининг матний тадрижи. – Т.: Мумтоз сўз, 2016; Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлэзма манбалари: филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1994; Жўрақулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси: филол. фан. д-ри.... дисс. –Т.: ТошДЎТАУ, 2017; Зоҳидов Р. "Сабот ул-ожизин" асарининг манбалари, шархлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: филол.фан.д-ри...дисс.– Т.: ТошДЎТАУ, 2018; Пардаев Қ. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Муҳаррир, 2019; Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётидаги тасаввufий тимсол ва бадий санъатлар ўйғунилиги. – Т.: Академнашр, 2019; Шодмонов Н. "Шоҳиду-лиқбол"нинг ўзбек бадий-тариҳий насли тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи: филол.фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2009; Үразбоев А. Оғаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси: филол.фан.д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018; Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомили (илк ва ўрта асрлар): филол.фан. д-ри..дисс. – Т.: ТДШИ,2016. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили: филол.фан. д-ри.... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019; Юсупова Д. Алишер Навоий "Хамса"сида мазмун ва ритмнинг бадий ўйғунилиги. – Т.: Мумтоз сўз, 2011; Куронбеков А. Алишер Навоийнинг "Хамса" достонларида рамз ва тимсоллар. –Т.: ТДШИ, 2015; Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубнинг тадрижий такомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001; Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008; Исҳоқов Ҷ. Сўз санъати сирлари. – Т.: Ўзбекистон, 2014; Содиков Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ТДШИ, 2017; Жўрабоев О. Матннинг матности сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017.

⁹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Т.: 1963–1968; Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. – Т.: ФАН, 1987–2003; Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Т.: Faфур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013.

киритмалар нафақат матншунослик, балки тилшунослик нүқтаи назаридан ҳам танқидий ўрганилмаган. Оқибатда шоир асарлари матнидаги нұқсонлар, йўл-йўлакай эълон қилинган мақолалар, давра сұхбатларини ҳисобга олмаганда, собық Иттифоқ даврида ҳам, мустақиллик даврида ҳам бартараф этилмай қолди. Монографияда Навоий асарлари матнидаги сўзлар статистик усул воситасида микротаҳлил қилиниб, улуғ шоир асарлари матнидаги нұқсон ва камчиликлар кўрсатилган; глосснинг асосий вазифаларидан бири матннаги тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто асар нашри бўйича тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва ибораларнинг матннаги ўрнини аниқлаш ва шарҳлаш ҳамда уларни матнга илова қилишдан иборатдир. Ишда Навоийнинг барча асарлари матнидаги ана шундай тушунилиши қийин, изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукаммал нашрига тўлиқ илова қилинмаган глосслар таҳлил этилган. Глосс ёрдамида аниқланган сўз ва ибораларнинг матний маънолари белгиланган ва изоҳланган; аслиятнинг хаттий ва маъновий хусусиятларини тўлиқ анлаган, тасаввур қилган ҳолда адабий манбани матний тадқиқ этиш, унинг нашрларидаги нұқсонларни тўғри тузатиш конъектура усули воситасида амалга оширилади. Монографияда конъектура-матний тадқиқ этиш усули орқали шоир асарлари матнидаги матний нұқсонлар бартараф этилган; статистик тадқиқ этиш усули воситасида Навоийнинг 29 асари сатрма-сатр қайта кўриб чиқилган.

Монографияда матнни тадқиқ этиш усувлари, тамойиллари ва амалий масалалари, матнни тушуниб шарҳлаш, бадиий-диний таҳлил, герменевтик, шунингдек, матн тадқиқида қўлланиши лозим бўлган илмий усувлар: статистик, глосс ва конъектурага доир шоир асарларининг назарий асослари аниқланган ва тизимлаштирилган. Уларнинг назарий-методик тамойиллари матний-қиёсий жиҳатдан тадқиқ этилган.

НАВОЙ АСАРЛАРИНИ МАТНИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

Бадий талқин: герменевтик ёндашув

Навоийшуносликда бадий матн талқини усули ва у билан боғлиқ масалалар кўп олимларнинг ишлари предмети бўлган¹⁰. Аммо ҳануз шоир асарлари матнининг тагмаъно қатламларини теран мушоҳада қилиш ва очишда бир талай муаммолар мавжуд. Бунинг асосий сабабларидан бири собиқ Иттифоқ даврида мумтоз асарлар бўйича амалга оширилган бадий ижодга синфиийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёндашилганлигидadir. Мустақиллик даври ўзбек матншунослигида онтологик, гносеологик қарашлар асосидаги диалектик хурфикрлилик мумтоз асарларни матний тадқиқ этишда кенг қамровлиликни таъминлаётгани, у орқали матнни англашга интилиш тамойилларининг устувор аҳамият касб этаётганлигини адабиётшунос ва матншунос олимлар Ш.Юсупов ва А.Расуловнинг тадқиқотлари мисолида кўриш мумкин¹¹. Бу борада, айниқса, адабиётшунос олим А.Расуловнинг фикрлари эътирофга лойиқ: "Ўзбек адабиётшунослиги манбашунослик, матншунослик соҳасида бой тажрибага эга. Бу – ёзувчилар асарлари академик нашрини тайёрлашда қўл келади. Иккинчидан, матншунослик,

¹⁰ Шайхзода М. Фазал мулкининг султони. VI жилдлик. IV ж. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 ; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т. : Фан, 1983; Қаюмов А. Алишер Навоий. – Т.: Камалак, 1991; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963; Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979; Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқинининг XV–XIX аср манбалари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1998; Салоҳиддинова Д. "Бадоеъ ул-бидоя" девони ва бадий санъаткорлик масалалари: филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1993; Салоҳий, Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001; Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008; К.Муллахўжаева. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввufий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги ("Бадоеъ ул-бидоя" девони асосида): филол. фан. номз...дисс. – Т., 2005.

¹¹ Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003. – Б. 166; Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 93 –100.

манбашунослик бадий матн структураси билан узвий боғлиқ. Ҳозир бадий асар структураси, семиотикаси бўйича баъзи ишлар амалга оширилмоқда. Уларда матннинг тагмаъносини тадқиқ этишга ҳаракат қилинмоқда. Лекин структурал талқин билан шуғулланувчилар бадий асар услуби масаласига жиддий эътибор бермаятилар¹². Бу фикр, яъни матнни тадқиқ этишнинг бадий таҳлил усули Навоий асарлари бўйича амалга оширилаётган тадқиқот ишларига ҳам тегишли.

Бадий матн таҳлили матнни синчиклаб ўқиш ва уқиш демакдир. Унда матннинг тагмаъно қатламларини очиш, матн моҳиятини чуқур анграб етиш, ҳатто матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора маъноларининг жилоси, ранги ва бадий тафаккури ўз адабий ечимини топиши шарт. Акс ҳолда, бадий матн таҳлили концепциясидаги айрим масалалар ўз ечимини топмай қолиши муқаррар. Зотан, бу масалага адабиётшунос олим Абдуғафур Расуловнинг куйидаги мулоҳазалари янада аниқлик киритади: "В.Изернинг таъқидлашича, адабий матнда яширин (имплицит) китобхон фаолият кўрсатади. У ҳамиша реал китобхон билан рўбарў келади: асарнинг эстетик бойлиги имкониятини реал китобхонга юқтиради. Адабий матндаги бадийлик кутби ўзгармаган ҳолда, эстетик қутб - имплицитив китобхон реал китобхон таъсирида ўсиб, ўзгариб боради - замоннинг эстетик-маънавий эҳтиёжларига юз буради. Шундай асарлар борки, китобхон (танқидчи)даги эстетик эҳтиёж бойиб, ортиб бораверган сайн матндаги захира қаватлар, имкониятлар ўзини намоён эта боради. Буни В.Изер маънолар зич, тифизлигининг континууми (қат-қатлиги), дейди. Адабий матн ҳеч қачон бир йўналишдаги ахборот ёхуд хужожат сифатида қабул қилинмайди. У ҳамиша, ҳар қачон маънолар кўп қаватлилиги, зичлиги манбаидир. Бадий матн талқин қилинган реаллик ортида юз кўрсатган яна аллақандай тушунчалар, ҳолатлардан хабардор қилиши жоиз"¹³. Демак, матн устида иш олиб бораётган тадқиқотчи матнни нафақат ақлий билимлари воситасида, балки билвосита қалб билан

¹² Расулов А. Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - Т., 2010. №49.

¹³ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. - Т., 2003. - Б.4.

чукур англаши ва уни ўзида шакллантириши мақсадга мувофиқдир.

Бадий матнни ўқиши ва уқиши – бадий асарни талқин қилиш асосида шаклана боради. Чунончи, “талқин” “таҳлил”дан кўра кенг қамровли тушунчаларни акс эттиради. Демак, бадий матн таҳлили бадий асар талқини асосига курилади. Негаки, талқин умумий характери ва фалсафий жиҳатлари билан таҳлил усулидан фарқланиб туради.

Бадий матнни ўқиши ҳолати оддий китобхон билан матншунос ўртасида кечади: “В.Изернинг “Ўқиши ҳолати” асарида бадий матннинг мутахассис китобхон (танқидчи) ва оддий қабул қилувчи томонидан ўзлаштирилиши масаласига алоҳида эътибор берилади. Оддий китобхон асарни ўзича қабул қиласи, унинг қараши, тушунчаси ўзига хос бўлади. Мутахассис китобхон – танқидчи асарни ўқир экан, беихтиёр жамиятнинг эстетик қарашларини сингдириб юборади”¹⁴. Бинобарин, Навоий асарларини матний тадқиқ этишда ҳам янгиланиш ҳолати кузатилмоқда. Зеро, шоир асарлари матни мустақилликнинг эстетик қарашлари замирида ўрганилмоқда. Негаки, Навоийнинг ҳам улуғ мақсади туркий тилнинг келажақдаги истиқболи, у тилда сўзлашувчи халқларнинг мустақиллиги эди: “...сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жоми маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар favvoc воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавоҳириға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулда доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос (хос бўлиш) васила (йўл; сабаб)си била гузориш (баён) ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати фаҳм мартабаси нисбатиға боқа интишор (ёйилиш, тарқалиш) ва иштиҳор (шухрат) топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоқи, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур”.

Юқорида эътироф этилганидек, бадий матн таҳлил усулларининг асоси – микроанализ имкониятларига асосла нишдир. Микроанализ нафақат матнни аслият асосида қайта тиклаш балки асар муаллифи услубини ўрганиш билан ҳам

¹⁴ Ўша китоб. – Б.5.

характерлидир. Илло, "Услуб ижодий методнинг конкрет ва хилма-хил кўриниши бўлиб, давр ва ҳаёт характери билан яқиндан боғланади, унинг хусусиятларини ёзувчининг шахсий темпераменти ҳаёт тажрибаси, миллий хусусиятлари, бирор адабий йўналишга тамойили ва ҳоказолар орқали акс эттиради"¹⁵.

Кўриниб турганидек, адабиётшунос олим А.Ҳайитметовнинг бу борадаги қарашлари ҳам бу ҳолат изоҳига мос келади. Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг ҳар бир байти замиридаги маъноларни очища бир эмас, бир неча навоийшунос олимларимиз заҳмат чекишган: "Қаро кўзум..." Алишер Навоийнинг олимлар, шоирлар томонидан энг кўп ва хўб ўрганилган ғазалларидан биридир. Ушбу ғазал таҳлилига оид Эркин Воҳидов, Матёқуб Кўшжонов, Алибек Рустамов, Исматулла Абдуллаев, Нажмиддин Комилов, Абдулла Аъзамов, Бойбўта Дўстқораев, Исмоил Бекжонов ва каминанинг мақолалари эълон қилинган. Ғазалнинг ўқув адабиётларидағи таҳлиллари ҳам мавжуд бўлиб, унда асарнинг тўлиқ матни қамраб олинган. Ғазалнинг айрим байтлари ёки баъзи хусусиятларини таҳлилга тортган мақолалар ҳам бор¹⁶.

Шу ўринда шуни айтиш жоизки, ҳар бир миллат қадриятларининг бадиий матнда ифода топиш йўсини, халқаро нуфузи – халқининг муайян ахлоқий анъанавийлик тамойилларига риоя қилиши, бардавом ахлоқий анъанавийлик негизида тимсоллар яратиши билан белгиланади. Зотан, у ёки бу миллат шоирларининг бадиий услуби, шеъриятидаги поэтик образ, рамз ва тимсолларнинг жилоси диний-ахлоқий анъанавийлик заминидан баҳра олиб, ривожланади. Диний-ахлоқий қарашлар зимнидаги анъанавийлик, бу – муайян бир соҳанинг анъанавий-ахлоқий негиз аурасида келажакда тадрижий ривожлантирилиши, муваффақиятли бардавомлиги, янги-янги жиҳатлари инкишоф этилиши зарур бўлган руҳоний-ахлоқий ҳодисадир. Хусусан, Навоий назмиёти ҳақида

¹⁵ Ҳайитметов А. Табаррук излар изидан/Мақолалар тўплами. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 151.

¹⁶ Нурсатулло Жумахўжа. Машҳур ғазал таҳлиллари тадқиқи //Шарқ юлдузи. – Т., 2016.-№ 3. –Б.130 –134.

сўз юритганда бардавом анъанавийликнинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратмоқ жоиз.

Бадий матнни таҳлил қилишда герменевтик талқин усуслари ҳақида сўз бошлар эканмиз, адабий герменевтиканинг йирик намояндалари сифатида Д.Б.Медисон, Г.Сильверман, Й.Грондин ва Э.Тисельтонлар ўз ишларида Гадамер ғояларини тарақкий топтириб, асосан постмодернизм намуналарининг матн хусусиятларини ўрганганларини қайд этиш лозим. Бу борадаги тадқиқотлар Россияда М.М.Бахтин, Д.С.Лихачев ва В.В.Виноградовларнинг бадий матнга оид ишларида кузатилади. Ўзбек адабиётшунослигида Ш.Сирожиддинов, А.Эркинов, Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, Д.Салоҳий каби олимлар герменевтик тадқиқотлар доирасини тўлдиришга интилганлар.

XIV асрда Европада тушунтириш, талқин санъатига асосланган адабий герменевтика бадий матнни тушуниш жараёнини унинг архитектоник имкониятлари доирасида ўрганадиган фандир. "Архитектоника" термини юонча arhitektonike "қурилиш санъати" маъносида қўлланади¹⁷. Бу услуб Европа матншунослиги фани оламида ёзув ёдгорлик матнини теран англаш, уларнинг матний маъноларига чукур этиб, таҳлил этиш усули сифатида донг таратди. Адабий герменевтик таҳлил усули асосида ҳам Алишер Навоийнинг асарлари тадқиқ этилган¹⁸. Герменевтик таҳлилни ўзбек адабиётшунослигига олиб кирган адабиётшунос олим Афтондил Эркинов бўлди. Мазкур матний тадқиқ этиш усули матншунос олимлар томонидан ўз даврида ҳам ижобий баҳоланди. Кейинчалик ҳам бадий асар матнини ўрганишда бу усулдан кенг миқёсда фойдаланилди. Ҳозирги ўзбек матншунослигига герменевтиканинг муҳим аҳамият касб этиши эътироф этилмоқда. Бу усул икки тушунчани ўзида мужассам этган: 1) матн талқини назарияси ва амалиёти; 2) замонавий фалсафадаги оқим. Демак, бадий асарни матний

¹⁷ Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадий тил. – Т.: Университет, 2013. – Б.13.

¹⁸ Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқинининг XV–XIX аср манбалари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА, 1998.

тадқиқ этишнинг яна бир усули герменевтика деб номланган. У ёзув ёдгорликлар матнининг тагмаъносини очиш усули бўлиб, ҳозиргача муайян ўзгаришлар билан етиб келган қадимги матнларнинг дастлабки маъносини қайта тиклашга қаратилган бир таълимот ҳисобланади. Шунингдек, у ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликларнинг ҳақиқий, асл матнини тиклашга ва унинг мумтоз адабиётимиз тарихидаги ўрни, аҳамиятини кўрсатиб беришга қаратилган матний тадқиқот усуллари мажмuinи ташкил этади. Бу соҳа таҳлил йўсинининг асосий назарий тамойиллари қуидагилардан иборат: а) умумий контекстуал талқин тамойиллари; б) шу соҳа доирасига кирувчи талқин усуллари; в) муаллиф назарда туттан аник мақсад ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда матннинг тарихий-тадрижий ва ижтимоий-сиёсий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг бошқа қўлёзма нусхалари таҳлили; г) муаллиф мантиқий фикр-мулоҳазалари маъноларини очиш; д) таҳлилда муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган прагматик имкониятларга ҳам асосланиш. Яъни қўлёзманинг яратилиш жараёни, муаллиф шахсияти ва ижодиётига доир биографик маълумотлар, асар муаллифининг услуби каби барча масалаларга таянишdir.

Ю.Борев каби хориж матншунос олимларининг таъкидлашича¹⁹, бу усул бадиий матн мазмунини тўғри идрок этишни ўргатувчи амалий санъат тури сифатида ҳам мутахассислар эътиборини қозонган. Дарҳақиқат, герменевтиканি филологик йўналишда чуқур тадқиқ этган олмон олими Фр. Шлейермахер қарашлари бунга далилдир: "Искусство герменевтики состоит в следующем: необходимо исследователю к переводчику текста, чтобы постигнуть индивидуальность говорящего через сказанное им, чтобы через множество частных выразительных средств: особенности стиля, речи, построения фразы и построения всего произведения в целом – постигнуть целое

¹⁹ Борев Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – С. 498.

выражения, стилистическое единство произведения а тем самым духовную индивидуальность его автора”²⁰.

Ҳазрат Навоий бадиий асарни, унинг маъно-моҳиятини тушунишни шеършунослик, деб атаган экан. Биз ҳам шунга мувофиқ равишда шеършуносликни асар тилини тушуниш, унинг ғоясини англаб етиш, бинобарин асар матни таҳлили орқали талқин билан амалга ошириладиган герменевтик шароит деб ҳисоблаймиз. Афтондил Эркинов шундай эътироф этади: “Бизнингча, герменевтика – талқин назарияси ва таълимотини ўзбек адабиётига кенг татбиқ этиш даври келган. Аслида, ҳар бир адабиётшунос олим ўз тадқиқотида асар матни талқини билан шуғулланади, қайсиdir даражада герменевтика билан муносабатга киришади. Бироқ олимларимиз интерпретация масаласида муайян ишларни амалга оширган бўлсалар-да, бу атама ва фалсафий таълимот фанимиз учун нисбатан янгиликдир. Герменевтика таълимот сифатида Farбда шаклланган, бироқ ўзимизда матн талқинининг ўндан ортиқ йўналишлари, жумладан, тафсир, илми ҳошия, шарҳ битиш, миниатюра... каби талқин билан боғлиқ мустақил соҳалар аввалдан мавжуд бўлган. Герменевтикани ўзбек классик адабиётига доир манбаларга татбиқ этиш, уни замонавий ўзбек адабиётшунослигига олиб кириш лозим”²¹.

Берилган матннинг бадиийлиги, эмоционаллиги, таъсирчанлиги, тасвирийлиги ортида ижодкорнинг, у тегишли бўлган халқ ва умуман инсониятнинг фасоҳати, англаб етилган ёки англаб етилмаган фасоҳати замирида, минглаб авлодларнинг орзу-умидлари, тилаклари, эстетик дунёси, қалб манзаралари тасвири мужассам бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси герменевтиканинг бадиий тилга асосланган матн имкониятлари замирида ўрин топади”²². Буни “Фавойид ул-кибар”нинг 343-ғазали шарҳи мисолида кўришимиз мумкин.

²⁰ Ўша жойда.

²¹ Эркинов А. Алишер Навоий “Ҳамса”си талқини манбалари (XV-XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018. – Б. 304.

²² Тоҷибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. – Б.48.

*Тоза дөг атрофида жисмимда тим-тим қон күрунг,
Дарду ғам тоғида, ваҳ-ваҳ, лолаи Нўъмон күрунг.*

Маълумки, мумтоз адабиётда дөг сўзи “куюқ”, “куйган жой”; “қоралик”; “қиздирилган темир билан инсон ёки ҳайвонлар танасига босилган белги, “нишон”, “нақш”, “из”, “жароҳат” ва “ғам-андуҳ”, “қайғу-алам” сингари маъноларда келади. Тим сўзи эса, “томчи”, “қатра”; “катта карвон сарой”, “усти ёпилган бозор”, “растা”; “ғам”, “андуҳ” сингари маъноларда келади. Байтда эса, дөг ва тим сўзларини бадиий маъно оламидаги чексизлик жараёни сари қўлланилган тушунчалар дейиш мумкин. Биринчи мисра ҳасби ҳол руҳида ёзилган бўлиб, мазмуни қўйидагича: жисмимдаги янги жароҳат атрофида пайдо бўлган қатра-қатра қонни кўринг. Бу худди дарду ғам, яъни гўё ғам тоғи теварагидаги лолаи Нўъмон (қизил лола)га ўхшайди. Матлаънинг ботиний маъноси эса қўйидагича: чуқур қайғулар боис кўнглимда ғам-андуҳ усти ёпик бозордаги шовқин мисоли ҳаракатланади. Бу худди гўё асрлар давомида шакллаган дарду ғам тоғининг оҳ нолалари туфайли унда пайдо бўлган қизил лола аъмолига менгзашдир. Нақадар ғаройиб ташбиҳ! Бу матлаъда шоирнинг бағоят бир ички сукути ҳукм суриб, бу тарз унинг бутун мазмун-моҳиятини, аниқроғи, чин ошиқнинг ботиний аҳволи руҳиясини яққол намоён қиласди. Аммо ушбу байтда тажоҳул ул-ориф санъати қўлланилганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унинг замирида яна бир бошқа маъно ҳам борлиги маълум бўлади. Атоуллоҳ Ҳусайнининг ёзишича: “Тажоҳул ул-ориф” андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур “Мифтоҳ” соҳиби бу санъатни суқу-маълум масоқа ғайриҳ, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, Тенгри таолонинг каломинда воқеъ бўлуптур, Аллоҳ, тоборака таоло дептур: инна ав иййакум лаъала худан ав фи залалин мубин, яъни ҳақиқаттабиз ё сиз ҳолда тўғри йўлдамиз ё йўлдан очиқ озғанмиз. Бу ояттағи маълумни номаълум йўл била ифода

эткан нукта куфр аҳлиға арз этилмиштур"²³. Яъни, байтда дөғ ва тим сўзлари лолаи Нўъмон орқали ўзаро боғланади. Мумтоз адабиётда Нўъмон турлича талқин этилган: масалан, араблардаги Тоиф шахри яқинидаги дарёнинг номи деб ҳам фараз қилинган. Лекин форсий луғат манбаларга кўра, Нўъмон подшоҳ бўлиб, у аслида тоғдан лола келтириб, парвариш қилгани учун унга лолаи Нўъмон деган нисбат берилган²⁴. Ҳақиқатан ҳам, ўтмишда шундай нисбатли шахс бўлган. Тарихий манбада қайд этилишича, бу тарз шундай рамзий тус олади: ажам мулкида Яздижирд Бинни Баҳром деган бир золим подшоҳ бўлиб, у 8 йил деганда бир ўғил фарзанд кўради, лекин негадир ўғлини ўша подшоҳ Нўъмон бинни Мунзирга топширади. Нўъмон унинг ўғлини, яъни Баҳромни худди тоғ лоласи сингари хушҳаво ерларда яхши тарбия қилган. Кейинчалик, аникроғи, отаси вафотидан сўнг, Баҳром Нўъмон ёрдамида золим отаси подшоҳлигини қўлга киритади. У отаси бузган ишларни тузади ва мамлакатда адолат ўрнатади...²⁵. Шоир умидича, Ҳусайн Бойқаро ҳам гўё шундай йўл тутганда эди, балки унинг мамлакати келажаги ҳам ана ўшандай тоза булоқ сувини ичиб унган тоғ лоласидек қобил фарзанд қўлига ўтган бўлар эди. Эҳтимолки шундандир, улуғ шоир ушбу ғазални битаётганда унинг тахайюли бир муддат "Мажолис уннафоис"нинг 8 мажлисида шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро ғазалларидаги ўзи шарҳлаган бир байт таҳдили сари ўрлашган бўлса, не ажаб: "Манзурнинг лаби табассумини ва ўзини қонағон доғини ғунчай хандон ва лолаи Нўъмонға ташбих қилибдур ва маъниси шеър саноеъидин "тажоҳул ул-ориф" услугида хуш воқеъ бўлубтур:

*Айлади лаъли табассум, ғунчай хандон эмас,
Доғини қўнглум қонатти, лолаи Нўъмон эмас.*

²³ Ҳусайнний А. Бадоев ус-саноэъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.- Т.: Faғfur Fулом нашриёти, 1981.- Б.132.

²⁴ Фарҳангি забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т.1. - М.: Советская энциклопедия, 1969. -С.603.

²⁵ Алишер Навоий. Тарихи мулукки ажам/Муқаммал асарлар тўплами. - Т.: Фан, 2000. - Б.234-235.

Бу санъат иштирокидаги ғазалнинг биринчи байтида ҳайрат изхор қилинса, иккинчи байтида мадҳ муболағаси, учинчи байтида зам, яъни жамлаш ёки ташбих, тўртинчи байтида ҳамранглик ёки маломат ва қолган байтларида ҳам ана шундай хусусиятлар ифодаланади:

*Нафй қилғанлар қуруғ жисмим ҳалоку заъфини,
Танға кўнглумдин тираған ҳар тараф пайкон кўрунг.*

Байтнинг қисқача мазмуни: эй рад қилувчилар аҳли, агар қуриган жисмимнинг заифлашиши ёки фано бўлишини кўрмоқчи бўлсангиз ҳар тарафдан танамга тирадиб турган камон ўқларига боқинг.

*Халқ йиғлаб туфроғим бошида юз ҳасрат билади,
Ўқларин ҳар ён таним омочида хандон кўрунг.*

Байтнинг мухтасар мазмуни: халқ бу оламдан ўтганимдан сўнг тупроғим бошида юз ҳасрат билан йиғлайди. Аслида, кўксим гўё азалдан ўқ отиб машқ қилиш учун бир нишон бўлганлигини билишгач, яъни ҳар тарафдан кўксимга йўналтирилган ўқларни кўришгач хандон отиб кулишади.

*Ғам туни юммас кўзум давринда киприк хайлини
Саф чекиб, кўзнинг қорарған ҳолиға ҳайрон кўрунг.*

Байтнинг умумий маъноси шундай бадиий тафаккурни тақозо қиласди: андуҳ туни, яъни кўнглим ўша ғамга ботган коронғу тунда гўё кўзим теварагидаги мижгон гуруҳлари бу аҳволимдан огоҳлиги боис мижжоқ қоқмадим. Шунда улар, яъни киприклар тўдаси гўё аскарлардек саф тортиб, ғамдан қорайиб торайган кўзимнинг бу маҳзун ҳолатига лолу ҳайрон боқишиди.

*Ишқин этқанлар ҳавас, ийнак бу тухматдан мени,
Боғланиб бўйнум фано бозорида, урён кўрунг.*

Бунда Навоий шундай бадиий тафаккурни илгари суради: ёр ишқини ҳавас этганлар шу ишқ боис, яъни зиммамдаги ана шу оғир савдо туфайли менинг фано бозори кўйида иложсиз, имконсиз холи қолганлигимни кўриб таажужубандилар. Ёки:

маъшуқа ишқини ҳавас этгандар шу ишқ боис, менинг гарданим фано бозорида иложсиз, имконсиз яланғоч қолганлигини кўриб қаттиқ таажӯжубландилар.

*Чарх баҳри нақдини қилған таманно зарралар,
Меҳр ғаввосин бу иғрим ичра саргардон кўрунг.*

Байтнинг умумий мазмуни: аслида, даврон қімматбаҳо хазиналарга тўла денгиз ашёларини орзу қилганлигига сабаб зарралар - нурлардир. Агар ана шу нурлар денгизни ёритмаганида эди, кишилар бу гўзаллик сирларидан воқиф бўймас эдилар. Уни орзу қилишга ҳожат қолмас эди. Меҳр ғаввоси, яъни сув ичига шўнғиган ёки балқиган қуёшнинг ўзи эса, гўё ҳеч нарсадан бехабардек бу гирдоб ичида сарсон-саргардон бўлиб юрганини кўринг!

*Ўқлари диндор Навоий жисми меҳнат гулбуни,
Гуллар ийнак тоза қонлиғ доғидин ҳар ён кўрунг.*

Мақтаънинг қисқача маъноси: ўша ўқлардан Навоий жисми гўё дард гулларига айланди. Бунинг бари, яъни шу умид гулларининг униб-ўсиши худди шундай бағоят даражада покиза қонлик сирли доғ туфайлидир.

Эндиликда илмий тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шарҳлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек мұмтоз танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда²⁶.

Яна бир мисолга эътиборни қаратсак. Навоийнинг аксарият ғазаллари теран фалсафий-фикр мушоҳадаларга бой бўлиб, талқин китобхоннинг диди ва савиасига боғлиқ "Фаройиб ус-сиғар"нинг 115-ғазали талқини:

Тўққиз байдан таркиб топган бу ғазални ғоялар баёни, мазмун-мундарижаси мутаносиблиги жиҳатидан, айниқса, зоҳирий маъносига кўра панднома руҳида ёзилган, дейишга тўғри келса-да, ғазалда сўз комил инсон ахлоқи борасида

²⁶Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари – Адабий танқиднинг методологик асослари. <http://www.textology.ru>

бораётганлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Аникроқ айтганда, ғазалнинг маънавий латофати қўнгил тарбиясига қаратилган оҳорли ва илоҳий, яъни Ҳақ нури билан музайян – зийнатланган фикрларда аниқ-тиниқ кўринади. Ғазалнинг зоҳирий маънолар оламидан шу ҳолат ҳам англашиладики, шоир ўзининг бу – маҳорат мактаби орқали ҳар қандай худбин, жоҳил, ҳасис, ҳарис, нафс гирдобига мубтало бўлган инсонларни қайта тарбиялашга камарбаста бўлаётгани ҳам аниқ сезилиб туради. Чунки бу – ижтимоий ҳаёт тақозоси билан юзага келган. Илло, шоир жамиятдаги бундай ҳолатларни, яъни ўзидағи ахлоқий қусурни ҳеч бир вақт илғай олмайдиган, бир-бирига икки томчи сувдек қисматдош айрим кимсаларга тўғридан-тўғри панд бериш бефойдалигини ич-ичидан чуқур идрок этган:

*Сен ўз хулқунгни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд,
Кишига чун киши фарзанди ҳаргиз бўлмади фарзанд.*

Шоир бу байтда рамзий ифода усули воситасида киши асранди бир болага қанчалик меҳр-муҳаббат, борингки, борини бермасин, бир кун эмас, бир кун келиб у асл ўзлигини намоён этади, деган ғояни илгари суради. Шу туфайли шоир ниҳоясиз изтироб билан аччиқ ҳақиқатни шундай талқин этади: ҳеч қачон киши фарзанди кишига фарзанд бўлмагани каби бирорнинг гўзал хулқи ҳам бошқа бирорнинг хулқига зеб бўла олмайди: ахир, у ҳар на бўлганда ҳам бирорнинг дарди, бирорнинг хулқи-да?! Бас, эй банда, сен бундан бунча масрурланмагин-да, яхшиси, тез ўзингнинг яхши, покиза хулқингни тузишга киришгил, акс ҳолда кеч бўлади, дейди. Албатта, ушбу байт замираida сўфиёна мажозий маънолар ҳам бор. Шу боис бу ерда таврия (“луғатта бир нимани беркитиб, ўзгасин кўрсатмакдур ва аташ важхи зоҳирдур”) маънавий санъати кўлланилган, деб фараз қилсак, у ҳолда бунда ушбу маъно-мазмун ҳам бор: инсондаги азалий-илоҳий жасорат фақат ўз хулқини тарбият этишида намоён бўлмайди. Ахир, бу ҳам худбинликнинг бир кўриниши эмасми? Айтидан, бу ерда шоирнинг ўз давридаги айрим сўфинамо кишиларга мажозий бир зардаси ҳам йўқ эмас. Шоир фикрича, илоҳий жасоратнинг

аввали, Тангри таоло суйган ҳар бир инсонни севиш, ҳеч вақт унинг муаммоларига бефарқ бўлмаслик ва уларнинг кувончидан мудом шодланишдир.

*Замон аҳлидин уз пайванд, агар десанг бирор бирла
Қилаи пайванд боре, қилмағил ноаҳл ила пайванд.*

Яъни: "Эй инсон, замон аҳлидан ким биландир ошно тутинишни ихтиёр этсанг, бу йўлда асло ноаҳил киши билан алоқа қилма".

Бу ўринда "алоқа", "муносабат"; "мехр-муҳаббат"; "vasl" маъноларидаги *пайванд* сўзи уч маротаба қўлланилиб, тажнис, ё иштиқоқ ё шибҳ-и иштиқоқ бадий санъатларини ҳосил қилган, дейиш мумкин. Зоро, бундай дейишимизга сабаб шуки, "Бадоеъ ус-саноэъ" асарининг муаллифи Атоуллоҳ Ҳусайнинь бу ҳакда шундай ёзади: "...Ажам шуароси наздида андин ибораттурким, садрда, яъни биринчи мисра бошида, биринчи мисра ҳашвида, яъни ўртасида бир лафзни келтиурлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода байт охирида зикр қилурлар ёки ораларида ё тажнис, ё иштиқоқ ё шибҳ-и иштиқоқ бўлған икки лафзнинг бирин биринчи мисранинг садри ё ҳашвида келтиурлар, иккинчисин эса ажза – байт охирида". Демак, унга асосан, байтда шибҳ-и иштиқоқ санъатининг иккинчи тури қўлланилган.

Бу байтни яна қуйидагича шарҳлаш ҳам мумкин: "эй солик – сўфийлик ихтиёр қилган огоҳ мусофири, қўнгилни хилватга олиш фурсати етди, яъни бу йўлда нафақат ноаҳил кишилар билан, балки замон аҳлидан алоқани узиб, ёлғиз ёр – Тангри васлига инти!"

*Кўнгул комини қўй, гар худ менинг девона қўнглумни
Топарсен ўйла юз парканду сол ҳар итга бир парканд.*

Бу ерда яна ўша илоҳий ишққа мубтало қўнгилнинг дунё ҳою ҳавасларига мойил эмаслиги ҳақида сўз кетмоқда. Албатта, бунда, аниқроғи, байтнинг биринчи мисрасида шоирнинг ҳолати руҳияси мужассам. Уни қуйидагича талқин қилиш мумкин: "Агар менда ё дунё молига ҳавас, ё қўнглимда кимгадир покликни кўз-кўз қилишга бир орзумандлик

үйғонган бўлса, унда менинг ёлғиз бу девона кўнглимни юз бўлакка нимталанган ҳолда топасан, ўшанда ҳеч иккиланмасдан бу нимталанган кўнгил парчаларини ҳар бир итга биттадан тақсимлаб бера қол”.

*Эшиштмай халқ пандин, турфакум панд элга ҳам дерсен,
Қила олсанг, эшиштгил панд, сен ким, элга бермак панд.*

Бу ўринда шоир сўз амал дарахтининг илоҳий меваси эканлигига сирли ишора қиласди. Дарҳақиқат, Жалолиддин Румий ҳам сўзга шундай тавсиф беради: “ҳар нарсанинг асли – сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир”. Зотан, мутафаккир наздида, ҳар бир инсон кишига панд-насиҳат беришдан аввал ўз сўзига ўзи қатъий амал қилиши лозимлиги ҳақида ҳам чукур ўйласин, яъни ўзининг кимлигини англасин ва халқ пандини эшиштмай туриб ҳам улусга панд-насиҳат қилиш жоиз ёки ножоизлиги борасида мулоҳаза юритсин, деган поэтик ғояни илгари суради. Бу ерда ҳам ғазалнинг иккинчи байтидаги сингари шибҳи иштиқоқ санъати қўлланилган. Бу – байтда панд сўзининг уч маротаба, худди шу тарзда келганлиги билан изоҳланади.

*Бу фоний дайр аро гар шоҳлиғ истар эсанг, бўлғил
Гадолиғ нонига хурсанду бўлма шаҳфа ҳожатманд.*

Яъни бу ўткинчи дунёда мабодо кишида шоҳликка ёхуд мол-дунё йиғишига рағбат уйғонса, у бу орзуига эришгани маъқул – токи ундаги бу кучли ҳавас ҳеч қачон надоматга айланмасин. Лекин бунинг акси бўлиб чиқса, киши гадолигига ҳам масрур бўлиб, шоҳга ҳожатманд бўлмасин.

*Бўлуб нафсингға тобиъ, банд этарсен тушса душманни,
Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг ани қил банд.*

Улуғ шоир назарида нафсига тобе инсон қўпинча йўлида учраган ҳар бир кишини ўзига душман деб билади. Улардан гумонсирайди ва энг қизиғи шундаки, боз устига уларни маҳв этишига тушади. Чунки бундай нафс бандалари ўз одатини тарк этиши маҳол. Бинобарин, инсон маънавиятсиз бўлса, нафси

тезда унинг руҳиятини занжирбанд этиши мұқаррар. Шоир бундай кимсаларга шундай панд-насиҳат беради: "Эй инсон, аслида, сенга ўз нафсингдан кўра ёмонроқ душман йўқ. Агар курбинг етса, у сени асир этмасдан бурун сен уни банд эт. Ана шунда шоядки, сен ҳам руҳий озодликка мушарраф бўлурсан", дейди. Бунда Навоийнинг бани башар авлодини биргаликда нафсни маҳв этишга, яъни нафсни мужоҳида – тизгинлашга чорлови бор. Ушбу сатрлар сўнгидаги ботиний маъноларга кўра эса, шоир комил инсон нафақат ҳеч бир вақт ўз ҳолатидан қониқиш ҳосил қиласлиги керак, балки мудом ўзини Тангри олдида гуноҳкор ҳис этиб, нафс жиловини ҳеч маҳал кўлдан бой бермаслиги айни заруратдир.

*Шакарлаблар табассум қилғанин кўргач кўнгул берма
Ки, бедилларни аччиғ ийғлаттур охир бу шаккарханд.*

Яъни: "Гар шириңсұхан кишиларнинг чиройли табассумини кўрсанг, уларга учеб, бирдан кўнгил бермагин. Зоро, бу соҳтакор ноз-карашмали чеҳралар, ахир, қанчадан-қанча бедилларни аччиқ-аччиқ ийғлатмаган". Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги бедил сўзига эътибор қилинг. Бу сўз байтда "кўнгилсиз"; "бемажол"; "маҳлиё"; "қайғули"; "қайғу аламли лирик маъшуқа", "ошиқ" сингари маъноларни ифодалаб келган. Зотан, бу байт замирида ҳам мажозий маънолар мүжассам.

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифттор ўлма, воқиғ бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

Бу ерда шоир бундан олдинги байтдаги поэтик тафаккурни янада кучайтириб, давом эттиради: "Эй инсон, дунёning тотли неъматларини ширин жон қадар яхши кўрасан. Агар билсанг, аслида, сен уларнинг банди – асирисан. Унга ҳаддан зиёда мафтун бўлма, огоҳ бўл – у ҳудди ширинлик каби ўзига тортади". Шоирнинг бу фикрлари шунчаки бир бадиият мажбурияти талабидан келиб чиқиб, қофозга туширилмаган, албатта. Аслида, бу хусусиятлар шоир шахсиятида мүжассам эди. У ҳолда улуғ шоир бошқа бир ўринда бундай демаган бўлур эди:

*Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнглум,
Риёзат айнидиндур кунда бир бодом ила қонеъ.*

Байтда қўлланилган “нотавон кўнгул”, “риёзат айни” ва “бодом” - тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул - нотинч, бетоқат, бечора кўнгил, доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айни - риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. Бодом - қаноат тимсоли. Ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги бодом тимсолига эътибор қилинг. Зеро, шоир ҳақ йўлида чин риёзат чекувчи банда, бир кунда бир дона бодом емоқ билан кифояланади, дейди.

*Кўнгулдин жаҳл ранжи доғии гар истасанг бордур,
Навоий боғи назми шаккаристонида ул гулқанд.*

Шоир наздида, кимсанинг кўнглида номавзун сифатлар - жаҳл, жаҳолат, нодонлик, сохталик, ғафлат куртак очган бўлса, уни даф қилишнинг иложи бор. Бу - шеъриятдир. Шеърият бўлганда ҳам Навоийнинг шириндан-шакар шеърият боғики, унинг ўртасида бир гулқанд (қизил гул япроғи билан шакарни аралаштириб офтобда тайёрланадиган бир хил ширинлик) бор. Лекин унга етишиш ҳам кўп осон иш эмас. Зеро, киши бу йўлда дуч келадиган ҳар қандай машаққатга бардош бериб, риёзат чекишга тайёр бўлиши зарур. Кўринадики, бу сатрлар замиридаги ботиний маънолар шу гулқанд сўзи замирида тажассум топган. Чунки Навоий бу ерда ўқувчининг дикқат-эътиборини табиий равишида тайёрланадиган гулқанд хусусиятига қаратади. Шоир фикрича, инсон бағир қони гўё гулқанд сингари шаффоф-қизил бўлади. Нақадар ғаройиб ташбиҳ: агар инсон кўнгли ҳам гўё гулқанд сингари табиий маънолар қуёши нурига беланса, унинг кўнгли ҳам орифнинг ҳассос кўнглига айланиши тайин. Унинг кўнгил руҳи эса мудом маънолар қуёши нурига эҳтиёж сезиб яшайди.

Умуман, ғазал ботинан рамз ва мажозий маъноларга бойлиги, зоҳиран эса улкан бадиий ва ғоятда беназир панд-насиҳат касб этганлиги билан улуғ шоир ғазалиётida муҳим ўрин тутади.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий асарлари матнини тадқиқ этиш, унинг назм-наср тарзида ёзилган манбалар эканлигига биноан, назмий ва насрий асарлар матнини ўрганишга қўйилган талаблар асосида комплекс текширилишни тақозо қиласди. Герменевтик талқин улуғ шоир асарлари матнининг бадиий, илмий, тарихий мавзудаги барча асарлари учун ҳам жорий қилиниши мақсадга мувофиқдир. Бу билан Навоий асарлари матни тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади. Бу таҳлил матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қиласди: а) Навоий асарларининг мукаммал илмий-танқидий матнини яратиш ва шу асосда тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; б) бу борадаги илмий текширувлар шоир асарлари матнини ўрганиш юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий омил вазифасини бажаради.

Матний тадқиқ этишнинг глосс усуллари

Ўзбек матншунослиги ва адабий манбашунослигининг қадим сарчашмалари узоқ даврларга бориб тақалади. Дастребаки босқичи эрамиздан аввалги VI–VII асрларга тўғри келади²⁷. Аммо ўзбек матншунослигида темурийлар даври адабий манбалари, тадрижан – ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан, мумтоз матний тараққиётининг энг юқори босқичи маҳсули ҳисобланади. “Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ҳақида сўз кетар экан, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг хизматлари ҳақида тўхталмасликнинг ҳеч иложи йўқ. Унинг хатга, хаттотлик ишига бўлган қарашлари ўзбек матншунослиги тарихини ёритишда муҳим ўрин тутади. Гиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” китобида ёзилишича, Алишер Навоий давлат ва ўз ижодий ишлари билан ниҳоятда банд бўлишига қарамай, бутун бўш вақтини “китоб

²⁷ Сирохиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: “Akademnashr”, 2015. – Б. 28.

иборатларини тузатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш"га сарфлаган"²⁸. Шуни алоҳида айтиш жоизки, туркий матншунослик илмининг олтин даври Алишер Навоий қўлига қалам олган даврга тўғри келади. Бинобарин, шоирнинг:

*Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш, –*

матлаъини тинглаган беназир туркийзабон шоир Лутфийнинг, лозим бўлса, ушбу байтга ўн икки минг мисрамни алмаштирган бўлур эдим, деган шоирона ҳайрати бунинг тасдиғидир. Айни шу маънода, бу даврда туркий тилда ўта мукаммал бадиий матн яратилди, дейишга асос бор. Улуғ шоир асарлари матнининг тадқиқ этилишига ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин. Чунки Навоий асарлари матни, аниқроғи, шеърий матнлари бўйича илк илмий матншунослик илми, яъни матн таҳририни унинг дўсти Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи бошлаб берган эди. У бир шеърида:

*Балоғат кишварининг нуктадони,
Фасоҳат мулкининг соҳибқирони, –*

дея Навоий ижодиётини тўплаб, девон тартиб беришни буюрган эди. Шу билан бирга, бу даврда матнни шарҳлашнинг усуллари, айниқса, шеърий матнни тавсифлаш усуллари ҳам юксак даражада ўз тадрижини топа бошлаган эди. Бу ҳолат Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафонс" асарида мужассам. Зеро, ушбу тазқирада замона шоирлари яратган ҳар бир шеърий матн услугуга алоҳида-алоҳида шарҳ ёзилиб, уларнинг муаллифи услугуга ҳам тўлақонли муносиб баҳо берилган эди. Бинобарин, миллий матншунослигимиз илмининг тарихан узвийлигини барқарорлаштириш, уни кенг миқёсда шакллантириш ва замон талаблари даражасида янада юксалтириш учун Навоий асарлари матнини янгича усулларда матний тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамият касб этади.

²⁸ Ўша асар. – Б. 38.

Чунончи, улуғ шоир асарларининг матний хусусиятлари, яъни улардаги матний таҳлил билан боғлиқ барча масалалар то ҳануз тўла-тўкис ўз матний тадқиқини топган эмас²⁹.

Албатта, Навоий матншунослиги XX асрда ҳам, бугунги даврда ҳам, шубҳасиз, салмоқли ютуқларни қўлга киритиб бормоқда. Жумладан, Ғафур Ғулом, Порсо Шамсиев, Ғулом Каримов, Ҳамид Сулаймонов, Азиз Қаюмов, Сўйима Ганиева сингари етук матншунос, устоз олимлар бошлаб берган ишлар бугун янада юксакроқ савияда давом эттирилмоқда. "Хамса", "Мажолис ун-нафоис", "Маҳбуб ул-кулуб", "Мезон ул-авзон" каби беназир асарларнинг илмий-танқидий матни яратилгани бугун илм ривожига катта ҳисса қўшаётир. Охирги йилларда А.Эркинов томонидан Навоий мухлислари томонидан тузилган иккинчи девоннинг топилиши ҳам "Илк девон" қаторида Навоий даврида ёзилган камёб нусха сифатида Навоий асарларининг кейинги нашрларида манба сифатида қаралиши лозим³⁰. Навоийшуносликда эришилган бу ютуқлар кейинги даврда "Назм ул-жавоҳир", "Муншашот", "Насойим ул-муҳаббат" асарлари мисолида давом этаётганлиги қувонарли ҳол³¹. Айниқса, бу асарларнинг матншунослик аспектида тадқиқ қилинганлиги, асарлар матнининг илмий шарҳ-изоҳлар билан нашр этилаётганлиги бу соҳада сўнгги йилларда қўлга киритилган салмоқли ютуқларданadir. Матншунос олимлар М.Раширова, Б. Ражабова, Ю.Турсунов ва Ҳ.Исломийнинг бу ишлари факат муайян асарларнинг теран ўрганилгани билангина эмас, балки матншуносликнинг бир қанча назарий-услубий масалаларининг ҳал этилгани билан ҳам аҳамиятлидир. Охирги йилларда қўлёзма матн устида ишлаш тамойиллари, матн тарихи, хусусан, адабий манбаларнинг

²⁹ Раҳмон В. Адабий идрок тантанаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 4, 23 январь; Раҳмон В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият//Ёшлик. – Т., 2015. № 2. – Б.38 – 42.

³⁰ Ali Shir Nava'i. Divan of the Aq Qoyunlu admirers. Ed. by Aftandil Erkinov. ILCAA, 2015.

³¹ Раширова М. Алишер Навоий. "Назм ул-жавоҳир" асарининг матний тадқики: филол. фан. номзоди... дисс. – Т.: ЎзФА Тил ва адабиёт институти, 1991. – Б. 222; Турсунов Ю. "Муншашот" асариниг матний тадқики. – Т.: Мумтоз мўз, 2016; Алишер Навоий. "Насойим ул-муҳаббат". Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Исломий Ҳ. – Т.: Мовароуннахр, 2017.

ўзига хос хусусиятлари сингари матний муаммоларнинг ҳам назарий, ҳам амалий асосда ўрганилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Маълумки, шу пайтгача матншунослик истилоҳи ўзида, асосан, икки тушунчани мужассам этар эди: биринчидан, муайян матннинг аслият асосида илмий-танқидий матнини тузиш, иккинчидан, эса муайян матнни микроанализ, макроанализ усуллари ёрдамида илмий тадқиқ этиш. Аслида, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро ўйғунлашувидан таркиб топган соҳадир. Албатта, бу борада ҳам ўзбек матншунослигида ҳам қисман матнни ҳам микроанализ, ҳам макроанализ нуқтаи назаридан тадқиқ этиш йўлга қўйилган. Аммо ҳозирги дунё матншунослиги матнни тил тарихи соҳаси билан боғлиқ ҳолда ўрганиш борасида анча илгарилаб кетган³². Бироқ, матнни замон талаблари даражасида, айниқса, назарий жиҳатдан ўрганиш борасида ўзбек адабий манбашунослиги ва матншунослиги ҳали ҳамон юқори натижаларга эришганича йўқ. Зеро, бу соҳада айрим матншунос олимларнинг "Матншунослик олдида ечимини кутаётган долзарб муаммолар нималарда кўринади? Биринчидан, дунёда фаннинг бу жабҳаси замон талаблари даражасида ривожланаётган бугунги кунда биз ҳануз матншуносликнинг системали яхлит назариясини ишлаб чиқа олганимиз йўқ"³³, – деган фикр-мулоҳазаси ҳам фикримизнинг ёрқин исботидир. Дарҳақиқат, ҳозирги матншуносликда матнни замон талаблари даражасида тадқиқ этиш муҳим илмий-назарий муаммолардан бири сифатида тан олиниб, "матн тарихи", "вариантлилик", "матн таҳрири", "глосс", "интерполяция", "конъектура", "цензура ва автоцензура", "матнни тадқиқ этиш усуллари", "бадий асар структураси", "бадий асар семиотикаси", деб номланаётган соҳаларда матн, унинг турли томонлари, матн билан боғлиқ бўлган илмий-

³² Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами?//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

³³ Ўша ерда. – Т., 2010. № 27.

назарий масалалар текширилиб, уларга муҳим илмий тадқиқотлар объекти сифатида қаралмоқда³⁴.

Шундай экан, адабий манбани матний тадқиқ этиш усуллари анъанавий матншуносликнинг турли хил усул ва методлардан кенг фойдаланиши табиий. Бинобарин, жаҳон матншунослигида матн ва унинг турларини ўрганиш усули кейинги қирқ-эллик йил ичидаги шаклланиб тараққий этди. Бугунги кунга келиб матнни ўрганишнинг ўнлаб усуллари, методлари ишлаб чиқилган бўлиб, улар матн табдилида ҳам муҳим ўрин тутади³⁵. Ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб, ҳалқаро миқёсда матнни конъектура, глосс ва статистик тадқиқ усуллари ёрдамида таҳлил этиш ҳам кенг қўллаб-куватланмоқда³⁶. Шунга қарамасдан, бу борада ўзбек матншунослигида ҳали айтилмаган гаплар кўп. Буни мумтоз адабиёт намуналарининг ҳозирги ёзувга ўгириш ишларига, табдил масалаларига текстологик тадқиқот сифатида қарамаслик тенденциясида кўриш мумкин. Ҳолбуки, машхур матншунос Д.Лихачевнинг ибораси билан айтганда "Нашр тури қандай бўлишидан қатъи назар, илмий-оммабопми ёки мутахассисларга мўлжалланганми, ҳар бир нашр илмий бўлиши шарт, яъни нашр илмий текстологик тадқиқка асосланган бўлиши керак"³⁷. Айни маънода, энг биринчи

³⁴ Расулов А. Концепция зарурати/Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 49.

³⁵ Бертельс Е.Э. Вопросы методики подготовки критических изданий классических памятников литературы народов Ближнего и Среднего Востока.-В. кн.: Первая Всесоюзная конференция востоковедов. Тезисы докладов и сообщений. – Т., 1957. – С. 13; Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных рукописей// Советское востоковедение. – М.,1955.№3. – С.184; Лихачев Д.С. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. – Известия АССР ОЛЯ, 1955.т. XIV, Вып. 5. – С.35, 477; Лихачев Д.С. По поводу статьи В.А. Черных о развитии методов передачи текста. Исторический архив. 1956. №3, – С.508; Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамдУ. 2008 – Б. 90; Зубдату-т-таворих [Text]: тарихлар сараси /М.Р. Оғаҳий (Эрниёзбек ўғли); нашрга тайёр, сўз боши, изоҳ ва кўрсат. муаллифи Н.Жабборов. масъуль мухаррир Р.Зоҳидов. – Т.: O'zbekiston, 2009. – Б.240; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – Б. 326.

³⁶ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: "Akademnashr", 2015 – Б. 128; Содиков Қ. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: "Akademnashr", 2017.

³⁷ Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л., 1962. –С. 490.

навбатда, Навоий асарлари матнини матний тадқиқ этишда конъектура, глосс, статистик каби муайян методлар назарий ишланмаларини яратиш, улардан ўринли ва мақсадли фойдаланиш ўзбек матншунослиги ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилишини таъкидлаш ўринлидир.

Мумтоз матнни ўрганишнинг назарий асоси матн тарихини ўрганиш билан белгиланади. Зоро, матн тарихи фақат матннинг аслиятини аниқлаш, уни тўғри ўқиши, хаттий, палеографик хусусиятларини ўрганиш, қўлёзмаларни мукояса қилиш, илмий-танқидий матн яратиш, матнни жорий алифбода нашр этиш каби масалалар билангина чекланиб қолмайди. Бунда матн тарихи бевосита ва билвосита ички ва ташқи маълумотлар асосида ўрганилади. Зотан, “ҳеч бир ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас”³⁸, чунончи, унга дахлдор турли тарихий асослар, тамойиллар, ҳамда ёндош соҳаларнинг манбалари бор. Бинобарин, Навоий асарлари матнини ўрганишда ҳам бевосита ва билвосита матн тарихига доир маълумотлар муҳим омил ҳисобланади.

Айни маънода ўзбек матншунослиги назарий масалаларнинг тугал ечими ёки бу борадаги назарий адабиётлар яратиш ҳали олдиндадир. Аммо, айрим Ғарб матншунос олимлари матнни илмий-назарий йўсинда тадқиқ этишни биринчи ўринга кўйишади. Шу билан биргаликда, улар матн тарихини чуқур ўрганмасдан матн табдилини нашр қилиб, уни илмий муомалага киритиш катта матний нуқсонларга олиб келиши мумкинлигини эътироф этишади³⁹.

Тан олиш керак, ўзбек матншунослиги ва адабий манбашунослигининг тамойиллари ҳамда услубий мезонлари йўсини барча матний тадқиқот ишларига жорий қилинади. Ушбу матншунослик мезонлари ва услубий йўналишлари ҳодисасини Навоий асарлари матнини тадқиқ қилиш жараёнинга ҳам татбиқ этиш мумкин.

Алишер Навоий асарларининг матний тадқиқига бағишлиган тадқиқот ишларида шу пайтгача, шубҳасиз бир

³⁸ Ўша манба. – С.62.

³⁹ Қараканг: Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л.: Наука, 1962. – С.219.

умумийлик, якранглик мавжуд эди: - у, асосан, асар қўлёзмаларини тасниф ва тавсифлаш, аслиятдаги мавжуд ўхшашлик ва фарқларни аниқлаш, манбанинг илмий-танқидий матнини яратиш, нашрга тайёрлаш каби хусусиятлардан иборат эди. Аникроғи, уларда қўлёзмалараро хаттий хусусиятларни қиёслаб ўрганиш устувор бўлиб, бироқ, адабий манбашунослик ва матншуносликнинг муҳим илмий-назарий методологик характерга хос барча таҳлил усуллари ҳам қўлланмас эди.

Бу фикр-мулоҳазалардан сўнг ўз-ўзидан мумтоз асар матнини тўлиқ ва ҳар томонлама муқаммал ўрганиш учун яна қандай матний тадқиқ этиш усулларига мурожаат қилиш лозим, деган савол туғилади. Аввало, бугунги кунда жаҳон матншунослигининг замонавий тамойил ва услубий мезонлари йўсими барча матний муаммолар тадқиқига жорий қилинмоқда. Ҳар қандай матний тадқиқ этиш усули матнни шарҳлашга мушкуллик туғдираётган матний муаммоларни бартараф этишга қаратилмоғи зарур. Бинобарин, Навоий асарларии матнини ҳам матншуносликнинг глосс, конъектура усуллари ёрдамида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Шу маънода ушбу бўлимда Навоий асарларининг ҳар бир матни, асосан, глосс ва конъектура тушунчаларининг тарихий принципларига асосланиб, талқин этилди: 1) матний тадқиқ этишининг глосс усули. Бу матний тадқиқ этиш усули матншуносликда жуда кенг тушунчаларни ифодалаб, кўпинча, "интерполяция" истилоҳи билан альтернатив равишда қўлланилади. Уларни қуйидаги ҳолларда бир-биридан фарқлаш мумкин. Глосс - бу муайян қўлёзманинг ҳошиясидаги ёки матн ўртасидаги қайдлар. Зоро, глосс қўлёзмадаги асосий матн билан қўшилиб кетмай, балки ундан фарқлантириб, котиб томонидан бирор ўринни шарҳлаш учун ёзилган алоҳида қайддир. Интерполяция эса муайян асар матнига киритилган бўлиб, бу матн билан қўшилиб кетган қўшимча ҳисобланади. Матнга интерполяцияни хаттотнинг ўзи ҳам бевосита қўчириш жараёнида киритиши мумкин, бироқ кўпинча интерполяция хаттот қўчириб олган глоссни ифодалайди.

Машхур рус матншунос олими Д.С.Лихачев глосс ва интерполяцияларнинг кўлланилиши ҳақида қуйидагича фикр билдирган: "Глосс ва интерполяциялар турли сабабларга кўра киритилади: матнни мукаммаллигини кучайтириш, (масалан, айниқса, тарихий асарларда шу мавзу бўйича бошқа асарлардан интерполяциялар киритиш) ёки нусха кўчирувчига хаёлий ёки ҳақиқий тушиб қолган жойларни тўлдириш ва тушунарсиз бўлган матнни тушунтириб бериш учун (тушунилиши қийин сўзларни, матндаги нуқсонларни, яхши тушуниб бўлмайдиган мулоҳазани, ноаниқ фактларни тушунтириб берувчи глосс)"⁴⁰.

Юқорида қайд этилганидек, глосснинг асосий вазифаларидан бири матндаги тушунилиши қийин, аввал шарҳланмаган, шунингдек, ҳатто асар нашри бўйича тузилган кейинги луғатларда ҳам қайд этилмаган сўз ва ибораларнинг матндаги ўрнини аниқлаш ва шарҳлаш ҳамда уларни матнга илова қилишдан иборатdir.

Куйида Навоийнинг барча асарлари матндаги ана шундай тушунилиши қийин, изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукаммал нашрига тўлиқ илова қилинмаган глосслар таҳлилига тўхталиб ўтамиз. Айни шу маънода бу ҳолатни қисман "Мажолис ун-нафоис" (МН) матндаги ана шундай тушунилиши қийин, ҳатто изоҳли луғат ва асарнинг кейинги мукаммал нашрларига ҳам тўлиқ илова қилинмаган глосс - сўз ва иборалар таҳлилига эътиборни қаратамиз.

Шоир туркий сўзлар билан биргаликда арабий, форсий лексик бирликлардан юксак даражада бадий маҳорат билан фойдаланган ва бу ҳол шоир асарлари тилининг конструкцион тузилишига таъсир қилмай, балки аста-секинлик билан ҳар бир асарнинг бадий ифода қатламини бойита борган. Айниқса, шоир асарда арабий сўзларни араб тилининг флекстив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида кўллаган. Афсуски, бундай сўзлар изоҳи, яъни глосслар на луғатда, на асарнинг сўнгги мукаммал нашрига илова қилинган. Ваҳоланки, бундай глосслар шарҳи матннинг тагмаъносини

⁴⁰ Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X-XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.90–92.

очишда ниҳоятда қўл келади. Ёрқин тасаввур бўлиши учун шундай гlosслардан мисоллар келтиришни жоиз деб биламиз.

“Бадоєъ ул-васат” асарида бир маротаба қўлланилган اوғоз учуз туркий сўзи қадимги ёзув ёдгорликларида учузланді тарзида учрайди⁴¹. Бу сўз форсий эквиваленти – арzon сўзи билан изоҳланади:

Фақр қўйи туфроғиким, улдур иксирι ҳаёт,

Жон бериб қўз ёритурча олсанг – олмишсен учуз [БВ, 160].

“Сабъаи сайёр” асарида фақат бир ўринда учраган форсча қўжпушт сўзи туркий букри эквиваленти билан изоҳланади:

Басо қўжпушту пароканда ҳол,

Бўйида чу бўлғай ипе эски шол [СИ, 385].

Шунингдек, туркий қадуд сўзи ҳам форсий бигиз сўзи билан изоҳланади: *Ва “ёйий”* мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: бийзки сорт қадуд дер ва бизки “мо” ва “наҳну” маъниси биладур ва бийзки “дарафш” дерлар [МЛ, 19].

لوق ایاق аёқлуқ сўзи шоир асарлари тилида косалик маъносини ифодалаган: Ул қул ҳикоятиким оёғи тойилиб, аёғлуқ ошини шоҳнинг боши коса-сиға урди ва каромлиғ шоҳ олида ўз ошин пишурди [ҲА, 343].

Асарда ایلک ایلک ایلک ایلک аёғ-илиг сўзи оёқ-қўл маъносини англатган: Таҳорат қилур эрди ва ел келур эрди ва аёғ-илиги ёрилур эрди ва қон келур эрди [НН, 133].

“Насойим ул-муҳабbat” асарида учровчи اوғула мақ уйқуламоқ феъли ухламоқ ўхшаш варианти билан изоҳланади: [Ҳишом б. Абдон р.т.]. Бир кун уйқулаб, уйғонғач кўрдиким, қўйи бирор зироатига кирибдур. Ани ул зироат иясига берди ва андин беҳиллиқ тилади [НМ, 169]. Мазкур асардаги بوكراڭ بوكراڭ بوكراڭ сўзи буйрак эквиваленти билан изоҳланади: Ҳақ с.т. агарчи зоҳир

⁴¹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, Т.I-III. – Т.: Фан, 1960-1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов; Девону луғотит турк. Индекс-лугат/Ф.А.Абдураҳмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – Б.308.

кўзин ёпуқ яратқандур, аммо кўнгли кўзин бағоят ёруқ қилиғондур: лубёға илик суртубдур ва дебдурки, қўй буқрагига ўхшайдур ва нахудни бармоғи била силаб, дебдурки, итолгу бошиға ўхшар [НМ, 426].

“Наводир ун-ниҳоя” асаридағи арабча احزان اخزان әхзор сўзи ҳам ғамли, маҳзун маънодошлари билан изоҳланади:

Очмай ўтлуқ чехра чунким ўртади кўнглум уйин,
Очса не ўтларки тушгай кулбайи әхзорима [НН, 477].

Шунингдек, феъл туркумiga хос айрим туркий сўзлар ҳам синонимлар билан изоҳлаш усули орқали шарҳланди: Масалан, “Насойим ул-муҳабbat” асарида бир ўринда учраган اوا ماق // اوا ماق уваламоқ // увламоқ феълининг маъноси уқаламоқ, ишқаламоқ феъллари билан изоҳланади:

[Абуладён қ.с.] Аҳмад дебдурки, кеча оёғин увалар эрдим [НМ, 155].

Бу сўз айрим мумтоз манбалар тилида увламоқ шаклида ҳам учрайди ⁴².

Булардан ташқари, МАТ даги کار garro – қул, ғулом, банда هنجر [НМ, 239], وشق вусуқ – ишонч, таянч, суюнч [НМ, 268], хинжор – йўсин, йўл, тариқ ёки қоида, тартиб, равиш [ФШ, 253, 402] сингари сўзлар.

توكور ماқ тукурмоқ – тупламоқ, тукурмок:

Анжум эрмас чарх зулмин ҳолимда англаб қазо,
Тийра рухсориға минг қатла тукурди бу кечা [НН, 483].

قېپىر انماك қипранмак – қимирламоқ, қўзғалмоқ:

Ва бодбоғлар торттиларким, мулклариға азимат қилғайлар. Кема еридин қипранмади, бовужудиде улки, азим ел дағи борур эрди [НМ, 385].

هور اینماك ҳавр этмак – ҳайдамоқ, қувмок:

⁴² Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953. – Б.350.

Илоҳи ани яхшилар орасидин ҳавр этма ва ёмонлар хайлиға қотма [МК, 130].

تۇلغى *тулғи* – күйқа, қолдик, қүйкүм:

*Май тулғининг ҳар пашшаси пиледурур хартумлук,
Дафъ этгали дайр аҳлиға гар чекса дарду ғам сипаҳ* [ББ, 507].

عذر *азр* – сабаб, баҳона:

*Бўлма малул ўлса кенгашда талош,
Азру узун доғи керакмас кенгаш* [ҲА, 326].

دهن بوسىت *даҳанбўст* – оғзи очиқ, рўзасиз:

Авом рўзасин баён қилмоқ ва даҳанбўстлар очлиғин аён қилмоқ [FC, 551].

فلكيان *фулкиёна* – кемача, қайиқча:

ул ҳазрат сочқон дурлар олдида не қўрунгай ва анинг ҳиммати жанобида бу фулкиёна музахҳар не бўла олғай [НЖ, 134].

تات *тот* – исломни қабул қилмаган уйғур ёки хитойлар:

*Чаҳдағи тухм арпасини оти еб,
Үйда товуғларни суруқ тоти еб* [ҲА, 227].

پىچىپىز *пижир* – кўкнинг сифати:

*Муғаний, улуғ йир садосини туз,
Пижир кўкка пийпо садосини туз!* [СИ, 383].

النبأ *алаффаҳо* – экиннинг кўкига қараб белгиланган солик тури:

*Бирисидин алаффаҳо кўтариб,
Сабзаи умри айшдин кўкариб* [СС, 66].

حفص *хафс* – чармли сават, чармдан ишланган нарса:
Зулфининг ҳар ҳалқасида бир шикандур уйлаким,

Ҳафс занжираида ҳар тавъ ичра бир аҳли гуноҳ [НШ, 380].

پайта – пилта ип:

*Илойимда кесак құхи балодур,
Күзумга пайта ришта аждаходур* [ФШ, 383].

تخته کىز تاخтагиз – тахта кигиз:

*Шаҳеким қўкка чиққай тахту жоҳи,
Гадоким, тахтагиз бўлғай паноҳи* [ФШ, 61].

خرنوب харнуб – уруғ ёки донлари ейиладиган дараҳтнинг бир тури:

Ва Абу Абдуллоҳнинг қабри Турни Сино тоғи устиди, устоди Абулхусайн қабри ёнида, харнуб йиғочи остидадур [НМ, 67].

Ҳ ҳикка арабча сўз бўлиб, Алишер Навоий асарларида фақат бир ўринда учрайди:

*Қариға шаҳват агар берса хориш, андоқдур
Ки қўргузур қариған хез ҳиккаи шанъат* [ФК, 54].

Бу сўз “Фавойид ул-кибар”да киши танасида баъзан пайдо бўладиган қичима, қўтири маъносида келган.

У матн маъносидан келиб чиқиб қўйидагича кенгроқ изоҳланади: кўзнинг кўриш қувватини ошириш учун марварид қукуни билан сурманинг аралашмасидан тайёрланган жавоҳир сурма.

قربة қўбқа – хум, хумдон; сув сақланадиган идиш:

*Йўли устиди қўбқаким сув сочиб,
Сочар вақти сув йўқки, инжу сочиб* [СИ, 29].

اعصاب исоба – пешанабоғ, пешанабанд, пешона билан танғиб ўраладиган кичик рўмол:

Бир хотун кишининг исобаси боқий қолдики, ияси пайдо эмас эрди. Шайх ани олди ва ўз муборак эгниға солди. Солғач филҳол ул исоба Шайхнинг эгнидин ғойиб бўлди. Ман ҳайрон қолдим. Чун Шайх минбардин тушди, анинг кайфиятин манга айтдики, чун мажлис аҳли бизинг мувофақатимизға дасторларин минбар

аёғиға солдилар, бизинг бир синглимиз бор Исфаҳонда, ул ҳам исобасин солди [НМ, 496–497].

خانه زاده // خانه زاده – хўжайинларнинг уйида туғилиб тарбия топган қул ёки чўри; хонаки ғулом ёки хизматкор:

*Қайси пари пайкари ҳури најсад,
Балки анга ҳуру пари хоназод* [ҲА, 201].

Ёки:

Ва бу васиъ останнинг мавруси туғмаси, яъни бу хоназоданинг хонаводаси ва бу хонаводанинг хоназодаси эрди [ББ, 17].

تَبْدَان тобдон – ташқи томони нақшланган ва ранги шишалар билан ишланган маҳаллий уй токкаси:

*Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин,
Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сариф, яшил* [НН, 331].

খاللух – ривоятларга кўра, қадим Туркистондаги шаҳарлардан бирининг номи; бу шаҳарнинг одамлари чиройли бўлишган, у ерда тайёрланган тоза, сифатли хўшбўй ҳидли мушк (атир)лар дунёнинг бошқа ўлкаларига келтириб турилган. Ана шу сифатлари билан хўшбўй ҳидли мушклар “Халлух” номи билан машхур бўлган:

*Малоҳат ўлса олур жонни лўлию ҳинду,
Гар ўлмаса қочурур моҳи ўқчаву Халлух* [НШ, 85].

خال хал арабча сўз бўлиб, шоир асарларида бир ўринда учрайди:

*Күёш нигинининг остида заҳридин хал этар,
Кишига меҳр била ким эзив бербат* [НН, 64].

Бу сўз специфик хусусиятига кўра узум ёки бошқа мевалар сувини ачитиш йўли билан тайёрланадиган ачитқи суюқлик, деган маънони англатади. Сирка маъносида келади.

Күринадики, бунда мутафаккир араб тилининг нақадар чуқур билимдони сифатида ўз сўз қўллаш санъатини қўрсата олган. "Мажолис ун-нафоис" матнидаги бундай тушунилиши қийин ёки изоҳли луғатга кирмай қолган сўзларни яна қуидагича таҳлил қилиб ўтиш мумкин: **فردوس تربیت** фирдавстазийин - "жаннаторо"; "жаннатсифат боғ"; "зийнатланган боғ": *Бу سultonи Соҳибқироннинг эрамойин сұхбатларида ва фирдавстазийин хилватларида ва навъ гарип латойиғ ва ажисб заройиғ ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутавотир ва лаҳза мутазоид ва мутакосир зоҳир бўлур (209),* استقرارistiқор - "сабот", "матонат", "чидам", "ўз сўзи, аҳдида событ туриш"; "барқарорлик", "ўз вазифасини матонат билан бажариш": *Ва бир қарн бўлар бордиким, истиқлол била аморат истиқор* била подшоҳга ноёбат қиласурким, ҳеч киши андин бир номулоим нимаким, мужиби эътиroz бўла олғай, нақл қулмайдур (151), **قبالجات қаболжот** - "хўжокат", "ижозатнома", "никоҳ хати": *Мавлоно Низомиддин қазо масжидида мутаммакин эрканда, маҳкамаси ва дор ул-қазосида сижиллот ва қаболжот ва шаръиёт анга эврулур эрди (123),* **حقر الجنة ҳақиқи** ул-жусса - "озғин", "зайф жуссали", "кичик жуссали": *Бағоят маҳрум ва вожиб ул - риоя ва номурод кўрундиким, ҳам ҳақиқи ул-жусса* эрди ва ҳам **сағир үс-син** (78), **ذوق القابتين** зулқофиятайн - "икки қоғияли": *Зулқофиятайндур ва қоғиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақири қошида маҳолатдиндур (68).*

Тазкирада бир қатор арабий сўзларга форсий ўзак ёки қўшимчалар қўшилиши натижасида янги сўзлар ҳосил қилинган: **معالجه ڦنير муолажапазир** - "даволовчи": *Гаҳи савдоси андоқ ғолиб бўлурким, мизожи сиҳат қонунидин мунҳариф бўлур,* яна қўп заҳмат билан **муолажапазир** бўлур (82), **غرابت جوي ғаробатжўй** - "ажойиб", "қизиқарли": *Хили жунун зотида борким, салоҳият касбиға монеъдур, йўқ эрса,* **ғаробатжўй табъғинаси бор** (87). Бундан ташқари, асарда яна бир қатор форсий қоришиқ сўзлар (44) учрайди: **شیرین اشعار شیرین شیرین ادالق** ширинашъор (184), **شیرین شیرین ادالق** ширинадолиқ (80) ва бошқ. Кўринадики, шоир асарлари матнидаги бундай тушунилиши қийин сўзлар талайгина қисмни ташкил этади.

Матний тадқиқ этишнинг конъектура усули

Ягона рўйхат қайсиdir жойда бузилган бўлса ёки бошқа бир маълум жойда очиқдан-очиқ бузилган матнни ёки гарчи аниқ бўлса ҳам, у ёки бу мулоҳазаларга кўра дастлабки муаллиф, муҳаррир матнида бўлиши мумкин бўлмаган матнни бераётган бўлса, тадқиқотчи конъектуралар ишлатишга ҳақли. Конъектура – бу тадқиқотчи томонидан турли мулоҳазалар асосида тақдим этилаётган тузатишлар (аниқроқ айтганда – дастлабки матнни қисман тиклаш). Катта тажриба ва мантиқий фикр асосида, ҳатто аслиятга қиёсламасдан туриб ҳам асар нашридаги хато ва нуқсонларни аниқлай олиш ва уни муаллиф яратган матнга яқинлаштира олиш конъектура усули дейилади⁴³. Тадқиқотчи томонидан муайян асар матни бўйича асосли фикр-мулоҳазалар асосида тақдим қилинаётган илмий тузатишлар ҳам конъектура ҳаракатларига киради. Матншунос олим Н.В.Перетц конъектуралар ҳақида шундай ёзади: "Шундай ҳолатлар бўладики, мавжуд қўлёзмалардан биттаси ҳам аник етарлича қаноатланарли ўқиши бермайди ёки қандайдир ёдгорликнинг биттаю-битта бузилган, ноаниқ жойлари бор қўлёзмаси бўлади. Бундай ҳолатларда танқидчи муаллиф ўрнида бўлиб, конъектуралар, яъни турли мулоҳаза ва тахминлар ёрдамида бузилган матнни тиклашга уриниб кўришга мажбур бўлади. Конъектуралар учун умумий аник қонун ва қоидалар йўқ: кимки бошқалардан кўра кўпроқ ушбу асарнинг муаллифига яқин фикр юрита олса, унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олса, бошқалардан кўпроқ уни тушуна олса – ўшагина уни муваффақиятлироқ тўғрилай олиши мумкин. Албатта, таклиф этилаётган конъектуралар, иложи борича, матнга энг соз маъно бериши керак ва бу асарнинг бошқа қисмларига, муаллифнинг одатларига зид бўлмаслиги керак"⁴⁴.

В.Н.Перетцнинг "муаллифга ўхшай олиш" лозимлиги, "унинг руҳини ва услубини чуқур ҳис қила олиш" ҳақидаги

⁴³ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: "Akademnashr", 2015 – Б. 12.

⁴⁴ Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.592.

ҳамма ёзганлари жуда муҳимдир. Матн ортида муаллифни, унинг дунёқарашини, руҳини, ҳаттоки, одатларини кўриш – матншуноснинг биринчи вазифаси. Бунга фақат шуни қўшиб қўйиш жоизки, фақатгина муаллиф билан чекланмаслик керак – дастлабки матнни яратганнигина эмас, уни ўзгартирганни – кўчириб ёзувчини ва қайта ишлагани ҳам тасаввур қилиш керак. Ўзгартирилган матнни дастлабки ҳолатига келтиришгина эмас, қандай, қачон ва нима учун матнни ўзгартириши содир бўлганини тушунтира билиш керак. Бизни қизиқтираётган жойни тиклаш ва киритилган ўзгартиришни тушунтириш билан бирга тузатиш киритиш лозим – фақат ўшандагина конъектура пухта қилинган, деб ҳисобланади. Агар матннинг ўзгартирилиши онгли равища қилинган бўлса, бу ўзгартиришнинг мақсадини, сабабларини, бу ўзгартиришни келтириб чиқарган вазиятни тушунтириб бериш керак. Агарда матннинг ўзгартирилиши онгсиз равища қилинган бўлса, бизнинг наздимизда хато бўлса – хато қандай пайдо бўлганини, у ҳолда хатонинг қандай тури содир этилганини палеографик равища тушунтириб бериш жоиз⁴⁵.

С.М.Бонди жуда тўғри ёзади: “Конъектуранинг шубҳасиз тўғрилиги (ёки, ҳар ҳолда, максимал эҳтимоллиги), биринчидан, олинган матннинг сифати (ҳақиқатнамолиги) билан ва, иккинчидан, матннинг асл нусхаси бузилишининг сабабларини пухта тушунтириш билан исботланади. Охирги талаб ҳақида кўпинча унущишиади, аммо ҳақиқатда эса у ғоят муҳимдир”⁴⁶.

Конъектуралар икки нуқтаи назардан муҳимдир: матнни нашр этиш учун ва матн тарихини тиклаш учун. Конъектуранинг шубҳасиз тўғрилик даражаси турлидир. Шунга қарамай, матн тарихи учун асослилик даражаси унча катта . бўлмаган конъектуралар ҳам аҳамиятлидир. Матншунослик бўйича машҳур асар ёзган етук матншунос олим П.Маас матн вариантларида ҳамма мумкин бўлган конъектураларни қолдириш керак деб ҳисоблади, чунки янги

⁴⁵ Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Т. Боброва. Текстология на материале русской литературы X – XVII веков. – СПб.: Алетейя, 2001. – С.592.

⁴⁶ Ўша асар. С.М.Бонди. – С.592.

күләзмалар топилиши натижасида улар қачондир түфри бўлиб чиқиши мумкин. Вариантларда ҳар эҳтимолга қарши қолдирилган бундай конъектураларни П.Маас “диагностик конъектуралар” (Diagnostische Koniekturen) деб номлайди⁴⁷.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, баъзи бир тадқиқотчиларнинг конъектураларга қарши умумий соҳта фикрлари ҳеч қандай асосга эга эмас, чунки аксарият күләзмалар матнлари шундай конъектураларга тўла, лекин бу конъектуралар олимлар томонидан эмас, бурунги, шубҳасиз, нодон бўлган нусха кўчирувчилар томонидан яратилган. Ҳақиқатан, юқорида биз айтган хатолар ва “фаҳмлашлар”, – бу, аслини олганда, конъектуралардир. Шунинг учун бу тарз, кўпинча, тадқиқотчиларнинг – нусха кўчирувчилар томонидан яратилган конъектуралар маъносини очиб беришда намоён бўлади. Нусха кўчирувчилар томонидан яратилган конъектураларни қолдириб, тадқиқотчиларнинг конъектураларини киритмаслик – бемаънилиkdir. Ҳамма гап шундаки, у ёки бу конъектурани таклиф эта туриб, тадқиқотчи уни, шубҳасиз, тўғрилик даражасини холисона баҳолаши мажбур ва нашрда конъектурани асл нусха ёки нусхаларнинг матни деб кўрсатмай, тўппа-тўғри уни изоҳлаб бериши керак (масалан, матнда конъектура курсив билан белгиланиб, ҳаволада эса асар нусхаси кўрсатилади)⁴⁸.

Албатта, конъектура, муаллиф руҳини англаш сингари матншунослик масалалари, аслида, Д.С.Лихачев сингари олимлардан анча бурун бошланиб, ва бу борада етарлича илмий-назарий қарашлар шаклланган эди⁴⁹.

Хозирги пайтда конъектура, асосан, матн нашридан кейин рўй беради. Матншунослар табдиллардаги хато ва камчиликларни матний маънодан келиб чиқиб аниқлашади. Демак, кўләзманинг хаттий ва маъновий хусусиятларини тўлиқ англаган, тасаввур қилган ҳолда мантиққа асосланиб, унинг нашрларидағи ноқисликларни тўғри тузата олиш конъектура ҳаракатларига киради. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”

⁴⁷ Paul Maas. Textkritik Leipzig. 1957. – S.33.

⁴⁸ Ўша асар. – Б.592.

⁴⁹ Бласс Фр. Герменевтика и критика. – Одесса : Университет, 1891. – С.71-183.

қўлёзмасидаги бир жумла нашрда "...мажлисда назм тарийқида ҳамроҳ эрдилар ва наср услубида пуктапардоз" (113) тарзида нотўғри ифодаланибди.

Ушбу жумладаги **نکته ېرداز** нуктапардоз сўзининг ўрнида **пуктапардоз** бўлганлигини қўлёзмага қарамай туриб, конъектура усули билан, яъни мантиққа асосланиб ҳам аниқласа бўлади. Зоро, нуктапардоз – "чукур маъноли сўзлар айтувчи", – деган маънони беради. Бу шубҳасиз матний маънони англатади. Ёки: *Ва масҳлиқ ва мабҳутлуқ оламин ҳам кўп таъриф қилурлар* (121).

Мазкур мисолдаги **масҳлиқ** сўзининг ўрнида **масҳлиқ** ифодаланган. Буни тахминий ёки умумий фикрлар асосида фарқласа бўлади. Чунки **масҳлиқ** – "ўзгариш", "қабих суратга айланиш", "бир шакл ёки кўринишдан бошқа бир ёмонроқ шакл ва кўринишга ўтиш" каби маъноларни англатади. **Масҳлиқ** эса мумтоз матнларда қўл "билин уқаламоқ, қашламоқ" маъносини ифодалаб келади⁵⁰. Бу маъно шубҳасиз матний маънога тўғри келмайди. Бундан ташқари, асар нашрида **شعور** шуъур – "сезги", "хис", "хуш", "фаҳм", "идрок" (156) сўзининг ўрнида шуур, **احناد** аҳфод – "набиралар", "авлод" (172) сўзининг ўрнида аҳфод, **خط** хабт – "аклдан озиш", "девонасимонлик", "аклга футур етиш" (36) сўзининг ўрнида **ҳабт**, **اشتخار** иштиҳор – "машхурлик", "шухрат" (140) сўзининг ўрнида **иштиҳор**; **صاحب وجود** лоқ соҳиб вужудлуқ – "соҳибкарамлик" (44) сўзининг ўрнида **соҳибвужудлуқ**; **گلбанқ** гулбонг – "ёқимли сайраш"; "баланд овоз", "қичқириқ"; "булбулнинг овози" (8) сўзининг ўрнида **гул бонг**; (Изоҳ: бу сўзлар матнда ажратиб ёки қўшиб ёзилган); **брекстон** баргуствон – "зирҳ"/"зирҳ"; "урушда яроқ ва ўқ ўтмасин учун от ёки филнинг устига ташланадиган ёпинчиқ" (30) сўзининг ўрнида **баргустон** тарзида нотўғри ифодаланган. Асар матnidаги бундай ҳолатларни ҳам конъектура ҳаракатлари ёрдамида тузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, жаҳон матншунослигида матнни замонавий усуллар воситасида тадқиқ этиш ўз эътирофини

⁵⁰ Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX). Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 653.

топган бўлса-да, ўзбек матншунослигида улардан самарали фойдаланилганича йўқ. Хусусан, матнни глосс ва конъектура усуллари воситасида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Бу усуллар Алишер Навоий асарларидан бошқа мумтоз асарлар учун ҳам жорий қилиниши муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Бу билан мумтоз асарлар тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади.

Матний тадқиқ этишнинг статистик усули

ХХ-XXI аср компьютер технологияси тараққиёти муносабати билан барча ижтимоий-илмий соҳаларда математик ва статистик усуллардан кенг истифода этишга катта эътибор қаратилмоқда. Жумладан, ўзбек матншунослигида ХХ асрнинг 30-йилларидан бошлаб, айниқса, илмий-танқидий матн тузишда статистик методлардан фойдаланилди ва бу методларга алоҳида эътибор берила бошланди. Унда матннаги ҳар бир сатр ёки ҳар бир байт рақамланиши ва уларнинг статистикаси берилишида шарт ва зарурӣ тамойиллар, мезонлар ишлаб чиқилди. Бироқ матнни тадқиқ этиш масалаларида статистик методлардан унумли фойдаланилмади. Навоий асарлари матни кўп маротаба тадқиқот объекти бўлишига қарамасдан, статистик усуллар кўлланмаган. Буни бугунги кунгача илмий шарҳ ва изоҳлар билан тўлиқ таъминланган Навоий асарлари тўплами ёки АНАТИЛнинг тақомиллаштирилган варианти йўқлигига ҳам кўрамиз. Тўғри охирги даврда 5 жилдли Навоий тили луғати Бердақ Юсуф томонидан нашрга тайёрланди⁵¹. Лекин уни ўрганиб чиқиш ишлари кўрсатилдики, унинг асосий эътибори АНАТИЛдаги хатоларни тузатишига қаратилган. Ваҳоланки бугунги кунда нафақат унинг хатоларини тузатиб чиқиш, балки АНАТИЛга кирмаган сўз ва ибораларни топиб, ушбу мўътабар луғатни тўлдириб бориш асосий вазифа бўлиши керак. Ҳозирги мавжуд ҳолат эса, шубҳасиз, шоир асарлари матни тадқиқи бўйича олиб борилган тадқиқот ишларининг илмий қимматига таъсир қиласи.

⁵¹ Юсуф Б. Навоий тили луғати. Беш жилдли. -Т.: Шарқ НМАУ, 2018.

матнадаги барча сўзларнинг матний маънолари мукошафаси, шаклланиши билан тўлиқ амалга ошади. Бинобарин, бу борада рус символист назариётчи олими А.Белийнинг қўйидаги фикр-мулоҳазалари фикримизнинг ёрқин далилидир: “ҳар бир шоирнинг сўз танлаш манераси индивидуал хусусиятга эга, ҳар бир шоирнинг ижоди бўйича луғат бўлиши зарур. Шоир асарларининг луғатларини тузиш керак, сўнгра уларни солиштириб тадқиқ этиш яхши самара беради”⁵². Албатта, Навоий асарлари бўйича матншунос олим П.Шамсиев, С.Иброҳимов каби олимлар томонидан турли матний тадқиқ этиш усулларига қаратилган Навоий асарларининг луғатлари яратилди⁵³. Ундан сўнг тилшунос олимлар томонидан “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” ҳам тузилди⁵⁴. Аммо, улар нафақат Навоий асарларидағи барча сўзларни қамраб олмаган, балки маълум бир асарнинг мукаммал илмий-танқидий матни яратилишини кўзлаб тузилмаган эди. Шу боис, энг аввало, бу борада шоир асарларининг илмий-танқидий матнларини яратишда кўплаб нуқсон ва илмий камчиликларга йўл қўйилди.

Навоий асарлари матни статистик усулларда кўпроқ тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилди. Айни шу маънода матнни ўрганишнинг статистик методлари шоир асарлари матнига тўғридан-тўғри татбиқ этила бошлади. Масалан, тилшунос олим, филология фанлари доктори Б.Бафоевнинг Навоий асарлари лексикасига доир монографиясининг биринчи боби “Алишер Навоий асарларининг лексикасини статистик ўрганиш натижалари”, деб аталади⁵⁵. Унда олим шоир асарларини диахрон аспектда таҳдил қилиб, уларда жами 26035 та сўз кўлланилганлиги ҳақида маълумот беради⁵⁶.

⁵² Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ, 2008. 1-қисм. – Б.3.

⁵³ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953. – Б.452; Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.84.

⁵⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Т.: Фан, IV жилдлик, 1983-1985.

⁵⁵ Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. – Б.157.

⁵⁶ Ўша китоб.

Албатта, бундай ишлар статистик методларнинг ўзбек тилшунослигига дастлабки татбиқ этилиши жараёнида яхши қабул қилинди. Бироқ матншуносликда статистик методлардан янада самарали фойдаланиш мумкинлигига иммий тадқиқотларда унчалик эътибор берилмаяпти. Биз ўз тадқиқотимизда статистик усулдан фойдаланиб АНАТИЛни ўрганиб чиқдик. Маълум бўлишича, АНАТИЛда мавжуд сўзлар сони 17075 тани ташкил этар экан. Агар Б. Бафоевнинг статистик маълумоти тўғри бўладиган бўлса, унда 8960 та сўз АНАТИЛга кирмаган бўлиб чиқади. Демак, шунча сўз миқдорида Навоийни тушунишдан йироқлашамиз. Бу, ўз-ўзидан навоийшунослик ва матншунослик олдига янги вазифаларни қўяди. Бинобарин, "...жаҳоннинг бир қанча мамлакатлари фан ва таълим марказларида матншунослик назариясига оид йирик ҳажмли тадқиқотлар яратилган. Матншуносликнинг барча ижтимоий фанлар, жумладан, адабиётшунослик, археография, диалектология ва тарихий тилшунослик сингари соҳалар билан муносабати масаласи анча чуқур ўрганилган. Бу фанга оид муаммоларни ҳал этишда дунё олимлари палеография, герменевтика, мумтоз поэтика ва стилистикада эришилган ютуқлардан самарали фойдаланилмоқда. Модомики соҳани ривожлантироқчи эканмиз, бу тажрибаларни танқидий ўрганишимиз зарур"⁵⁷. Бундан асосий мақсад, биринчидан, шоирнинг барча асарлари матнидаги АНАТИЛда қайд этилмаган маъноси, шаклий ифодаси тушунарсиз ҳар бир сўз ва ибораларни аниқлаш ва уларни матндан ўтказиб юбормаслик бўлса, иккинчидан, шоир асарлари нашридаги чалкашлик, хатоликларни бартараф этиш ҳамда бундай матний нуқсонларнинг яна қайтарилимаслигига йўл қўймаслиkdir. Бадий матндаги сўз ва ибораларни ўрганишнинг статистик усулларини қўллаш Алишер Навоий асарлари нашрида ўта муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот жараёнида Алишер Навоийнинг 29 та асари сатрма-сатр, қаторма-қатор статистик тадқиқ этиш усули

⁵⁷ Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами? /Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. № 27.

воситасида ўқилиб, ўрганиб чиқилди. Қиёсий изланишлар АНАТИЛга кирмай қолган сўз ва ибораларни аниқлашга имкон туғдирди. Ўтказилган тадқиқотлар давомида Навоий асарлари юзасидан узоқ йиллар давомида кўплаб матншуносликка доир тадқиқот ишлари амалга оширилган бўлишига қарамасдан, шоир асарлари матнидаги кўплаб сўз ва иборлар АНАТИЛда қайд этилмаганлиги аниқланди. Улар куйидагича: "Бадоеъ ул-бидоя"дан 246 та, такрори билан 253 та; "Наводир ун-ниҳоя"дан 234 та, такрори билан 251 та; "Ғаройиб ус-сиғар"дан 276 та, қайтариғи билан 317 та; "Наводир уш-шабоб" дан 302 та, такрори билан 339 та; "Бадоеъ ул-васат"дан 238 та, такрори билан 277 та; "Фавойид ул-кибар"дан 275 та, такрори билан 309 та; "Ҳайрат ул-аброр"дан 291 та, қайтариғи билан 318 та; "Фарҳод ва Ширин"дан 181 та, такрори билан 208 та; "Лайли ва Мажнун"дан 172 та, қайтариғи билан 185 та; "Сабъаи сайёр"дан 161 та, такрори билан 188 та; "Садди Искандарий"дан 332 та, қайтариғи билан 363 та; "Лисон ут-тайр"дан 85 та, такрори билан 106 та; "Назм ул-жавоҳир"дан 321 та, қайтариғи билан 324 та; "Арбаъин"дан 46 та; "Сирож ул-муслимин"дан 32 та, қайтариғи билан 38 та сўз ва иборалар АНАТИЛга кирмай қолган; Шунингдек, шоирнинг насрий ва адабиётшунослик, тилшуносликка оид асарлари "Мажолис ун-нафоис"дан 191 та, қайтариғи билан 213 та; "Маҳбуб ул-қулуб"дан 265 та, такрори билан 299 та; "Муншаот"дан 136 та, қайтариғи билан 162 та; "Вақфия"дан 77 та, такрори билан 78 та; "Ҳамсат ул-мутахайирин"дан 113 та, қайтариғи билан 125 та; "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер"дан 14 та, такрори билан 15 та; "Ҳолоти Паҳлавон Мұхаммад"дан 10 та; "Мұҳокамат ул-луғатайн"дан 76 та, қайтариғи билан 79 та; "Мезон ул-авzon"дан 64 та, такрори билан 82 та; "Тарихи анбиё ва хукамо"дан 275 та, қайтариғи билан 330 та; "Тарихи мұлукі ажам"дан 45 та, такрори билан 59 та; "Муножот"дан 35 та, такрори билан 36 та; "Рисолаи тийр андохтан"дан 10 та, қайтариғи билан 18 та, "Насойим ул-муҳаббат"дан 855 та, такрори билан 1054 та сўз ва иборалар АНАТИЛдан тушириб қолдирилган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Алишер Навоийнинг 29 та асари бўйича жами 5358 та, такрори билан 6082 тадан ортиқ сўз ва иборалар

АНАТИЛга кирмай қолганлиги аниқланди ("Насойим ул-муҳаббат" асаридаги 770 та шайхлар исми ва кунялар рўйхати билан 61128 та, такрори билан бу кўрсаткич 6852 тадан ошади).

Алишер Навоий ҳазратлари "сўз қоидасида интизом..." дея сўзга бениҳоя шоён таърифу тавсиф бериб ўтиш баробарида, аслида, сўз қоидасида азалдан маълум бир мунтазамлик, яъни қатъий бир интизом мавжудлигини хотирга келтириб ўтадилар. Зоро, улуғ мутафаккир назарида сўз қоидасига мунтазам риоя қилиш – шеърий тафаккур тарзи учун ниҳоятда муҳим омил эди. Бошқачароқ айтганда, шоир наздида шеъриятдаги сўз – салмоғи билан эмас, балки сифат миқдори билан бадиий кашфиёт, ҳаттоки, илоҳий қудрат касб этади. Дарвоҷе, баъзи олимлар улуғ шоир асарларида 26 мингдан ортиқ сўз қўлланилган десалар, баъзилари шоир асарларига бағишилаб тузилган, нисбатан энг тўлиқ тўрт жилдли "Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати" да атиги 17 минг атрофида сўз изоҳланганлигини маълум қиладилар. Яна баъзилари эса, ана шу изоҳли луғатда қайд этилмаган яна беш мингдан ортиқ янги изоҳланган, тушунилиши қийин сўзлар ҳақида баҳс юритадилар. Бунга мисол тариқасида шоир асарларидаги ана шу изоҳли луғатга кирмай қолган қуйидаги айрим қадимги туркӣ сўзларнинг изоҳи билан танишсак: аваламақ – "үйилмоқ", "тўпламоқ"; "қўймақ", "ясамоқ"; аёғлуқ – "косалик"; аёқ – "үёқ", "у томон", яъни "осмон ё ўзга макон"; айрулуқ – "бошқалик", "ўзгалик"; "айрилиқ"; айтилмамақ – "айтилмаган"; андиғ – "бир оз", "озгина", "пича"; "атрофи", "гардиши"; аниши – "хушҳол", "мамнун", "хурсанд"; ҳавр этмак – "ҳайдамоқ", "қувмоқ"; қўнг – "қарға"; қўнгранмақ – "дўрилламоқ", "ғўнғилламоқ"; қусмақ – "кусмоқ", "қайт қилмоқ"; ўла – "пешин вақт"; қулмақ – "хотинликка қўлини сўрамоқ"; қоз – "сувда сузувчи йирик қуш", "ғоз"; қовғанмақ – "жамғармоқ", "тўпламоқ", "оз-оздан йиғмоқ"; қипранмак – "қимиirlамоқ", "қўзғалмоқ"; ўксун – "само"; чўқ – "тўғри"; "рост", "тузук", "дуруст"; чир – "яралар", "захмлар"; "дардлар"; ченг – "бурун суви", "бурундан келган сув"; чевиланмак – "айланмоқ"; чекин I – "ўсимлик"; чекин II – "ипак"; чаб – "тақлидий сўз"; канаркамак –

"күнди́рмок", "икрор қи́лди́рмок"; суқадамак – "қитиқла́мок"; дебса́мак – "тепи́нмо́к", "ер тепмо́к", "ер тепи́б турмо́к" сингари.

Албатта, илмдаги статистик тадқиқ усули бизнинг адабиётимизда бутун ёки кеча Ғарбдан кириб келган эмас. Бунга амал қилиш азалдан Шарқу Ғарб илмий адабиётларида турлича кўринишларда учрайди. Неча асрлардан бўён муфассир (тағсирчи)лар, мушарриҳ (шарҳловчи)лар Куръондаги нафақат сўзлар миқдорини, балки ҳарфлар ададини қайта-қайта кўриб чиққанлар. Бу жараён албатта, ҳозир ҳам давом этмоқда. Бизнингча, бунга мисол сифатида исломшунос олимлар томонидан мусҳафдаги биргина "дуо" сўзининг статистик тадқиқ этилиши, яъни унинг мусҳафда 212 марта тилга олинганинги ёдга олишнинг ўзи кифоя. Илло, миллий маънавиятимиз тарихидаги буюк маърифатпарварлар – Имом Исмоил ал-Бухорий (810–871), Абу Райхон Беруний (973–1048), Маҳмуд Замаҳшарий (1075–1144), Мирзо Улуғбек (1394–1449) каби қайси бир алломаларимизнинг иши бундан фориғ деб айта олишимиз мумкин? Йўқ, албатта. Қолаверса, навоийшунослик илмидаги улкан тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳатто, Навоийнинг ўзлари ҳам бу усулдан кенг фойдаланганлар ва ҳеч вақт бу масалага нописанд бўлмаганлар деб, айтиш жоиз.

Айтиш мумкинки, бир пайтлар айрим навоийшунос олимларимиз бежиз мумтоз араб тилининг катта ҳажмдаги изоҳли луғати – "Сабъат абхур" ("Етти денгиз")ни улуғ мутафаккир қаламига мансуб демаган эдилар⁵⁸. Ҳақиқатан, бу фикр ўз-ўзидан пайдо бўлмаган эди, зеро бунда катта ҳикмат ҳам бор эди. Чунки мумтоз асарлардаги сўзларни ўрганганд ҳар бир адабиётшунос ёки тилшунос олим ҳеч бир асоссиз ҳам шундай хуносага келиши тайин эди. Зотан, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Саккокий, Гадоий, Юсуф Амирий, Мавлоно Лутфий асарларига қиёсан қараганда, улардагига нисбатан мутафаккир асарларида қўлланилган арабий сўзлар миқдори икки-уч ҳисса кўп ҳам эди. Бу нимадан далолат эди? Бу – шоир араб тилининг чуқур билимдони эканлигидан яна бир дарак

⁵⁸ Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг "Сабъат абхур" луғати. – Т.: Фан, 1981. – Б. 104.

эди. Зотан, шоир ўз ижодиётида юксак даражадаги бадий маҳорат билан мумтоз араб тилининг ички захира имкониятларидан шундай кенг фойдаланган эдики, бу ҳол асло шоир асарлари тилининг конструкцион тузилишига заррача ҳам таъсир қилмай, балки аста-секинлик билан, унинг ҳар бир асари бадий ифода қатламини бойита борган эди. Айниқса, шоир ҳар бир асарида арабий сўзларни араб тилининг ички флексив хусусиятларига хос тарзда турли сўз шаклларида қўллаган эди. Куйида биргина “Мажолис ун-нафоис” асари мисолида ана шундай айрим сўзлар шарҳини кўриб ўтамиш: мунқавий сўзи асарда бир ўринда қўлланиб, матний маъносига кўра, “маҳкам”, “собит” маъноларини ифодалаган: Улвий ҳимматдин дунёву мофийҳога этак силкиб мақсад қаъбасида мунқавий бўлуббур ва ҳамул даражадин мохалақаллоҳ, балки мосивалллоҳни мавхуми маҳз, балки маъдуми мутлақ билиб вусул ҳаримида эътикоф қилиббур⁵⁹. Мунқавий сўзининг қавий шакли эса, Навоий асарларида сермаҳсул қўлланилган. Асардаги бундай сўз шаклларининг айримлари ҳатто, бошка туркий манбаларда ҳам учрамайди. Лекин буларга кўшимча яна асарда араб тилига хос тўғри кўпликлар иштирокида янги сўзлар ҳам ҳосил қилинган: мустағалот – “ғалла экиладиган ерлар”: Фонийваш ва бетакаллуф киши эрди, жузъий мустағалоти ҳосили била қаноат қилиб эрди⁶⁰.

Матний тадқиқ этиш усули: диний таҳлил ва талқин муаммолари

Матн тадқиқи билан боғлиқ ишлардаги яна бир муаммо – диний талқин масаласидаги оқсоқлигимиздир. Навоий асарларининг барчаси ҳам диний матн таҳлили нуқтаи назаридан етарлича ўрганилган эмас. Кўп ҳолларда матннинг диний талқини ҳаммага маълум қолиплар асосида олиб борилади. Навоий шеъриятида чуқур маъноларни ўзида қамраган диний-фикрий муддаони теран англаш учун, аввало, тадқиқотчидан Куръони карим оятларини яхши билиш.

⁵⁹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис/Муқаммал асарлар тўплами. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б.158.

⁶⁰ Ўша асар. – Б.37.

муайян диний билимларга эга бўлиш ва албатта, диний-тасаввуфий сўзларнинг истилоҳий маъноларини яхши билиш талаб этилади. Масалан, "тангри", "пайғамбар" сўзлари Навоийнинг ҳамд ва наътларидан бошқа асарларида (ёзувда) доимо қўлланилавермайди. Демак, уларнинг матннаги ўрнини аниқлаш учун ҳар қандай кичик ёки катта матн юзасидан чуқур матний тадқиқ ўtkазиш лозим. Зоро, муайян сўз санъаткори услугбининг нозик қирралари инкишоф этиш – у назарда тутган ғоялар асосини тўғри идрок этиш матннинг тагмаъно қатламини теран англашдан бошланади. Услубдаги умумийлик ва хусусийлик хусусиятларини фарқлаш масаласига Навоий жуда катта эътибор берган. У услугни чуқур ўрганиш ва ривожлантириш матний тадқиқ усули учун нечоғлик зарур эканлигини ўзининг "Мажолис ун-нафоис" асари мисолида кўрсатган десак, ҳеч муболаға бўлмайди. Зоро, матн тарихи мазмун-моҳиятини тўлиқ идрок этиш учун муаллиф усулибини яхши билиш мақсадга мувофиқдир. Айни шу важҳдан қараганда, Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис"да қўллаган "Ул услугда зеҳни яхши бордур" (108), "Ва юқориғи сўз услуби тақозои ул қилурким" (174), "Ҳар тақдир била инсоф улдурким, анинг асаридин бу кунгача анга ғолиби маҳз шеърнинг барча услубида киши йўқтур" (15) сингари жумлалари бунинг тасдиғидир. Бундан шу нарса ойдинлашадики, шоирнинг "Мажолис ун-нафоис"да ҳар бир шоир услубига берган баҳоси ва бундан унинг муддаоси ўша давр шеъриятининг услубий оқим ранг-барангликларини намоён этиш эди. Зоро, бунда муаллиф ва матн олдига қўйиладиган талаблар, матний таҳлил мезонлари аниқлашади. Бинобарин, матнни тадқиқ этишининг бадиий таҳлил усуллари XIV-XV асрда юқори илмий савияда чуқур ўрганилган. Зотан, зарринқалам хаттотлар томонидан юқори санъат даражасида битилган Алишер Навоий қўллэзмалари бунга гувоҳдир.

Навоий шеъриятидаги анъанавийликка хос диний-фикрий муддаони теран англаш учун ундаги диний-тасаввуфий сўзларнинг истилоҳий маъноларини яхши билиш лозим. Акс ҳолда, шоир назарда тутган маъно тўлиқ англанмай қолиши мумкин. Шу маънода Пайғамбар сиймоси тараннум этилган яна

бир байтни шарҳлашдан олдин унга алоқадор диний-сўфиёна “файз” сўзининг истилоҳий маъносини очишга ҳаракат киламиз. Баъзан эса мутафаккир назмиётидаги бирор-бир байтнинг ирфоний рамз ва маъноларини очиш шоирнинг бошқа байтларининг шарҳини талаб қиласи.

Буюк мутафаккир “Бадоеъ ул-бидоя” асарида:

*Файз кўз туттма риёзатда тешилмай юрагинг
Очмайин равзана, уй ичра қуёш солмади зав⁶¹,* –

дейди. Яъни дарчасиз уй ичида қуёш нурлари тажалли қилмаганидек, инсон қалби ҳам то ҳайрат туйнуклари очилмагунча, унга файзи ҳақиқийдан баҳрамандлик етмайди. Навоий назарида, аслида, ҳар бир инсон қалб вужудида тешиклар бўлади, фақат у ғализ парда сабабли зоҳир бўлмайди. Агар инсон доимо ўзликни таниш, борлиқни зикр этиш билан машғул бўлса, бу ғализ пардалар очилиб, шу тешикдан тажалли бирлиқдан иборат нур таралади ва инсон жисмida сайр қиласи. Бундан инсон ақли ва бошқа тана аъзолари беҳад ҳайратланади. Улар мана шу қалб ҳайрат туйнукларидан тараалаётган нури тажаллидан батамом хушнудланадилар. Кейин уларда бирорта сарф-харажат на зоҳирда ва на ботинда намоён бўлади. Шунинг учун бу туйнук “ҳайрат” (ал-баҳт) деб аталади. Зотан, Хожа Ахрор таъкидлаганидек, “Қачонки Аллоҳ таоло бу банданинг боқий қолишини ирода қилса, унинг қалбига бир булат юборади. У қалб мана шу нуқтадан кенгаётган нур орасини ўраб олади. Шундан сўнг нур унда акс эта бошлайди. Рух билан аъзолар ҳайратдан ҳалос бўладилар. Мана шу ёниб йўқ бўлиб кетишдир, мустаҳкам барқарорликдир. Демак, мана шу булат ортида расми қолганлиги учун шоҳид бўлиб қолаверади. Тажалли эса ҳамиша боқий қолади. Ҳеч қачон бу қалб тешикдан йўқолмайди”⁶².

Навоий фикрича, файз тушунчасининг маъно кўлами ниҳоятда кенг. Бу сўфиёна истилоҳ мазмун-маъно жиҳатидан

⁶¹ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя/Муқаммал асарлар тўплами. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1987- 6.473.

⁶² Хожа Убайдуллоҳ Ахрор. Табаррук рисолалар. – Т.: Адолат, 2004. – 119 б.

ирфоний ҳақиқатлар сирини очишга доир масалаларни қамраб олади. Дарҳақиқат, файз тасаввуф адабиётида "файзи ақдас", "файзи муқаддас", "файзи раҳмоний", "файзи илоҳий", "важхи нос" каби турларга ажратилади. Шулардан "важхи нос"да борлиқда ҳар нарса мавжуд бўлса, ўшанинг зотий тажаллидан насибаси бўлади. Шоир айтганидек, арбоби завқдан бўлган ҳар бир инсон "Эй соқий, сафосини ол, ифлосини ташла!" ("Айюҳа-с-соқий лано даъ мо кадар хуз мо сафо!")⁶³ маъносини ўйлаб, ўзларининг ахлоқларини поклаш мақомида бўлишлари керак. Файзи илоҳийдан нимаики етса, шукр қилиб, риёзат чекишини тарқ этмасликлари энг тӯғри йўлдир. Аниқроқ айтганда, инсон қалб қаъбасини поклаш учун тинимсиз риёзат чекиши, кўнгилни дунёвий майллардан буткул узиб, узлатга олиши керак.

Шоир талқинига кўра, исломдан илгари ўтган яхудий ва насроний-лардан бўлган Абдуллоҳ ибн Салом, Ҳабашистон подшоҳи Нажоший каби айрим тарихий шахслар илоҳий файз орқали Қуръони карим (Муҳаммад с.а.в.га) нозил бўлганидан хабар топишгач, ўзларининг китоблари Таврот ва Инжилдаги Тангри таоло ўзининг охирги Пайғамбарини юбориши борасида берган ваъдаси амалга ошганидан шодланиб, Муҳаммад алайҳиссаломга имон келтирган эканлар:

*Файз ар ўтдин етар, Парвез этиб ул ер тутар,
Чун наби сари хаёл ичра Нажоший эврулур⁶⁴.*

Навоий наздида, илоҳий файз тушунчасини теран англамаган киши Пайғамбар (Муҳаммад с.а.в.)нинг қандай зот эканликлари, сурат ва сийратларини чукур ҳис ва идрок этиш баҳтига мушарраф бўла олмайди. Аслини олганда, шоир назарда тутган ушбу байтдаги бош мақсад ҳам шеърхонга Пайғамбарнинг хислат ва фазилатларини тасаввур қилдиришдан иборат (Мазкур байтдаги *Парвез*, *Нажоший*

⁶³ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб/Муқаммал асарлар тўплами. 4-жилд. - Т.: Фан. 1989 - Б.29.

⁶⁴ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар/Муқаммал асарлар тўплами. 1-жилд. - Т.: Фан. 1990 - Б.112.

тарихий шахс номлари нашрда кичик ҳарфлар ҳамда айрим нуқсонлар билан ифодаланган: *парвиз, начоши* – М.А.). Шу маънода анъанавийликка хос Навоий лирикасидаги Пайғамбар (Мұхаммад с.а.в.) тимсоли ана шундай ирфоний ишора ва маънолар билан идрок этилиши мақсадга мувофиқ. Бинобарин, мазкур байтнинг кенг талқини қуидаги: ривоятларга кўра, қадим замонларда Шарқда Ҳурмуз бинни Ануширвон деган бир золим подшоҳ бўлган. Унинг Парвез исмли ўғли бўлган. Кунлардан бир куни Ануширвон салтанатида фитна юз беради. Ануширвон бу фитна содир бўлишида ўғли Парвезнинг ҳам қўли бор деб гумон қилади. У мулоғимларига ўғлини тезда ушлаб, қатл эттиришларини буюради. Аммо Парвез отаси тазийиқидан Арман вилоятига қочишга улгуради. Орадан анча йиллар ўтгандан сўнг Ҳурмуз салтанати инқизатига юз тута бошлайди. Бундан норози бўлган давлат аъёнлари Ҳурмузнинг кўзига мил тортиб, қатл этадилар ва унинг ўрнига ўғли Парвезни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Демак, шоир назарида, агар Тангридан илоҳий файз етса, ҳар қандай қабоҳат, албатта, барҳам топажак. Зоро, шоир ўшандай алғов-далғов замонларда Парвездек бир бечоранинг подшоҳлик мақомига кўтарилиши кимнинг ҳам хаёлига келган эди, дейди. Шу маънода, шоир илоҳий файзнинг муқаррарлигини, унинг асосини Пайғамбар (Мұхаммад с.а.в.)га боғлади ва у зотнинг тимсолида илоҳий файзни янада аниқроқ илмийроқ мукошафа этишга ҳаракат қилади: диний китоблардаги тарихий шахс Нажошийнинг илоҳий файз топғанлигини эътироф этади. Яъни Нажоший ва унинг сафдошлари ўзларининг илоҳий китобларидан келажакда Мұхаммад (с.а.в.)нинг таваллуд топиши, унга Қуръони карим тушиши, у охирги Пайғамбар бўлиши каби мұждани пайқайдилар ва унга имон келтирадилар. Бунга сабаб уларнинг илоҳий файздан баҳраманд бўлишлариdir. Бинобарин, шоир лирикасидаги кўплаб ғазаллар исломий ҳарактердаги ғоялар маҳсулидир. Илло, Навоий ўз шеъриятида диний-анъанавийлик ва исломий тимсолни кўллашда нақадар чуқур ёндашган. Айни пайтда эса шеъриятга бундай ёндашиш миллий адабиётнинг диний-анъанавий узлуксизлигини таъминловчи мезон ҳамдир.

Бунинг учун ўрни билан шоир ғазалиётидаги ўта ботиний, мураккаб, аникроғи, тушунилиши қийин диний рұхдаги ғазаллар матнини түлиқ шарҳлаш, уларни изоҳлар билан таъминлаш керак.

Навоийнинг ҳар бир ғазали қатида сурат ва маъно үйғунлиги мужассам. Зеро, ҳар нарса фақат кўринишдангина иборат эмас. Суратнинг замирида эса, ботиний маъно-моҳият бор. Ғазалиётдаги бундай хусусиятлар кўпинча рамз-ишоралар тилида баён этилади. Лекин, уларнинг бадиий ечими баъзан ёлғиз мусҳафагина бориб тақалади. Яъни, улар Аллоҳ қашшоғлигидаги оламларнинг азалий кўриниши-ю Одамнинг яратилиши сингари илоҳий ҳодисалар билан муштарақ тарзда талқин қилингандагина бўй кўрсатади. Булар эса мусҳафисиз англашилмайди. Албатта, бу – ғазалиётда азал-азалдан анъана тусини олиб улгурган эди.

Улуғ шоирнинг чуқур эътиқодига кўра ҳам, ҳар бир мусулмон фарзанди, айниқса, Шарқ ижодкори ғазалиётдаги сурат ва маъно вобасталигини теран мушоҳада қилиши учун сўнгги набийнинг асл моҳиятини бир ички сезим орқали идрок эта олиши жоиз. Шундагина у чинакам шарқона шеърият замирида жо бўлган сурат ва маъно моҳиятига етади. Илло, шеърхон бу набийнинг сурат ва сийрати-ю, унинг замон ва макон эврилишлари аро тутган мақомини чуқур ҳис ва теран фаҳм этмай туриб, улуғ мутафаккир ғазалиётидаги сурат ва маъно маснадини англаши анча мушкул. Айни шу маънода Навоий ғазалиёти замиридаги бундай ботиний хусусиятларнинг маълум бир қисми Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар таъсирида вужудга келган дейишимизга асос бор.

Энди ана шудай наът ғазаллар сирасига кирувчи “Фаройиб ус-сиғар”нинг 114-ғазалини тўла изоҳ-шарҳини келтирамиз.

Шуни айтиш жоизки, 9 байтли бу наът ғазал Пайғамбар ва унинг арзу само ичра азалий сурат ва маъно мутаносиблигига қай тарзда дахлдорлиги борасидаги тасаввуримизни янада кенгайтиришда муҳим адабий омил бўлиб хизмат қиласади. Энди байтлар шарҳига ўтайлик.

*Одамки, башар насли силкига эзур пайванд,
Суратда санга волид, маънода санга фарзанд.*

Ушбу байт мазмунига кўра, инсон Одам Атодан тарқалган, унинг зурриётидир. Аммо у сен (Мустафо (с.а.в.) назарда тутилган - М.А.) га фақат суратда, яъни дунёвий ўлчам кўринишидагина ота, маънода эса сенга фарзанддир. Зотан, сенинг нурингни улуғ Тангри таоло башариятни яратмасдан бурун яратиб қўйган эди. Негаки, Тангри таолонинг инсонни яратишидан муроди ҳам сен эдинг. Улуғ мутафаккир бу манзарани бошқа бир асарида шундай образли тарзда баён этади: "У Одам Атодан ҳам илгари мавжуд бўлиб, ҳам набий, ҳам сирлар огоҳи эди. У олти кунда яратилган оламдан бурун ҳам нур ҳолида бор эди. Бу шундай нурки, у юз иззат ва шараф эгасидир. У - маъшук, яратувчи - ишқивоз эди. Аллоҳ Булбашарни яратгунига қадар, бу нур узоқ йиллар ҳақ назаридан баҳраманд эди. Булбашар вужуди яратилганда унинг юзи шу юлдуз нуридан камол топди" ⁶⁵.

Иккинчи байтда матлаъдаги бадиий кайфият, яъни сурат ва маъно муносабатлари Юсуф Пайғамбар гўзаллиги мисолида намоён бўлади. Бу ўринда Юсуф - сурат, Мустафо (с.а.в.) эса, нур - маъно рамзидир:

*Юсуфки, жамол ичра маъдум эди монанди,
Топмади малоҳатда ҳуснини санга монанд.*

Юсуф Пайғамбарлар орасида гўзалликда тенги йўқ эди, эй Мустафо (с.а.в.), лекин малоҳат - жозиба бобида у ҳам сенга ўз ҳуснини тенг топмади.

Учинчи байтда ҳам биринчи, иккинчи байтлардаги каби рамзий маъно Исо ва сўнгги мурсал тимсолида ифодаланади:

*Исо дамидин ўлганким, руҳ топар эрди,
Билгачки, топар дининг, жон топти бўлуб хурсанд.*

⁶⁵ Алишер Навоий. "Лисон ут-тайр", насрый баён. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б.272-273.

Мазкур байтнинг мазмуни: бир замонлар Исо Пайғамбарнинг муборак нафасидан ўликлар ҳам руҳ, яъни жон топар эди. Бироқ сенинг ботинингни билган мусулмон фарзандлари энди нафақат адолатли динингни топди, балки ундан ҳам ортиқ жон топиб, бундан беҳад масур бўлдилар. Чунки бу тириклик шунчаки бир тириклик эмас, ботиний тириклиқдир. Ахир, унда ботин олами мужассам эди. Шунингдек, ушбу байт замирида Куръонда келтирилган, яъни Исо Пайғамбар Расулуллоҳ (с.а.в.) нинг ўзидан устунлигига икрор бўлганлиги ҳақидаги “Зумар” сурасининг 22-ояти маъносига ишора ҳам йўқ эмас: “Ахир, Аллоҳ кўксини Ислом учун кенг қилиб кўйган, бас ўзи Парвардигори томонидан бир нур – ҳидоят устида бўлган киши куфр зулматларида адашиб-улоқиб юрган кимса билан баробар бўлурми ?!”⁶⁶.

*Даврон чаманидин сен ул лаҳзаки, чиқдинг, гул
Тирноғлар ила қилди рухсорини юз парканд.*

Байтнинг қисқача мазмуни: эй Мустафо (с.а.в.), сен қачонлардир даврон гулзорида сарви гулдек бўй тортиб чиққанингда ҳаттоқи гул хижолатдан тирноғлари билан ўз рухсорини тимдалаб ташлаган эди.

*Шаҳларға гадо андоқум келди буқун муҳтож,
Тонгла бўлубон шаҳлар эҳсонига ҳожатманд.*

Ушбу байт мазмуни: албатта, шундай бир кун келди ҳам, яъни унинг (Мустафо с.а.в. кўзда тутилган – М.А.). Ерга келишию, Тангри таолонинг муборак сўзларини инсониятга етказиши баракотидан эндиликда шоҳлар-да ўта адолатли ва мурувватлидир. Буни қарангки, улар ҳатто эрта тонгдан ғарибу ғурраболарга, яъни барча мискин ва гадоларга саховат қўлларини чўздилар. Бу нақадар ажиб бир кўриниш эди.

Гесу санга бўлмишдур чун силсилаий мақсуд,

⁶⁶ Куръони карим/Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.340.

Мажнунунг эрур жонлар, құл силсила бирлан банд.

Улуғ мутафаккир байтда шеърий мантиқ ва тахайюл кучи орқали шундай бадий кайфиятни баён этади: ахир соч, кокил сенга мурод, орзу силсиласи – зоҳирий мақсад воситасигина эди, холос. Энди кўйингда мажнун бўлганларни ана шу силсила билан банд қилгин. Аникроғи, сени деганларни суратинг замиридаги маъно билан асир қил. Ушбу байт замирида ҳам рамзий маъно мужассам. Зеро, шоир бу ўринда ҳам яна Пайғамбар мадҳ этилган оятлар маъносига ишора қиласиди. Уларда Расулуллоҳнинг сочи, қўзи, қоши тараннум этилган. Дарвоқе, бу кўриниш борасида улуғ шоирнинг бошқа бир шеърида шундай сатрлар бор: “Сураи “Ваш-шамс” тафсири юзи бобиндадур, Шарҳи “мо зоғал-басар” нарғислари хобиндадур” сингари.

*Шаккарга узубатда нутқунг не ажаб қулса
Ким, эрнинга эш бўлмиш ахлоқ аро шаккарханд.*

Байтнинг мухтасар маъноси: эй Мустафо (с.а.в.), фасоҳат ва балоғат бобида каломинг шакардан ҳам ширин бўлса, не ажаб. Негаки, бу худди лабингда, яъни гўзал хулқ-авторинг ичра чиройли ширин табассумдек тажассум топганга ўхшайди.

*Йўқ бўлди каломингдин асфори само барча
Асфори самовийдин бўлған киби йўқ Пожанд.*

Энди шоир бу байтда илоҳий каломнинг қудрати суратида эмас, балки унинг ботиний маъносида эканлиги ҳақидаги событ хотирларини очик-ойдин илгари суради: яъни эй Расул, Тангридан туширилаётган улуғ каломинг боис аввал кўқдан нозил бўлган (тушган) асфори самовий – Таврот, Инжил, Забур сингари осмоний китоблар-да ўз илоҳий кучини йўқотди, яъни сўнгги илоҳий Китоб олдида ҳеч бўлди. Зотан, кўқдан нузул бўлган – энган бу илоҳий Китоблар баробаринда қадим миф ёдномаларига оид Пожанд – Жанд, яъни Занд томонидан ёзилган ўтпарамастлик дини ҳақидаги китоб ҳам йўққа чиққани сингари. Албатта, булар бежиз эмас. Чунки сўнгги мурсал ҳеч

вақт сўз суратига мағрур бўлиб, орзу билан сўзламайди. Илло, у каломнинг ҳақиқий эгасини танийди. Ахир ул зот ҳар на сўйласа-да, маънодан, яъни ваҳийдан бошқа нарса ҳам эмас.

*Не келса Навоийға сендин юз эвурмаским,
Ул зарра дурур, сен меҳр, ул бандаву сен хованд.*

Аввало, мақтаъдаги нотаниш бўлган характерли сўз маъносини изоҳлайлик. Бу - форсча худованд сўзининг қисқарган шакли ховандир. Унинг луғавий маъноси “худо”. Шу маънога кўра, байтни қуидагича шарҳлаш мумкин: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки у (мурсал) бир зарра бўлса, сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар у бир банда бўлса, ахир сен Парвардигори оламсан. Агар бу ўринда хованд сўзининг кўчма “сайиид” маъносини кўлласак, у ҳолда байт замирида қуидаги маъно мавжуд: энди Навоийга кажрафтор фалакдан не келса ҳам сендан ҳеч вақт юз ўгирмайди. Чунки у (Навоий) бир зарра бўлса, Сен қуёш, яъни улкан меҳр, агар у бир оддий қул бўлса, ахир Сен ҳар қандай балоларни қайтаргувчи хованд - сайиидларнинг сайиидисан-ку. Яъни суратдагина одам, маънода эса, неча минг йиллар бурун ҳам нур ҳолида мавжуд бўлган малаксан. Бу байт қатида ҳам фақат Пайғамбар мадҳ этилган ояти карималар маъносига ишора бор.

Ғазалнинг бошидан охиригача маъно ва сурат мутаносиблиги - анбиё, сайиид ул-мурсалин Мұхаммад Мустафо(с.а.в.) нинг сифатлари орқали аста-секинлик билан намоён бўла боради. Шуни айтиш жоизки, ғазал замиридаги ботиний маънолар шарҳини қуидаги румиёна таъриф-тавсиф орқали ифодалаш айни муддаодир: “Набий ўзининг кўриниши (сурати)дан иборат эмас. Кўриниши унинг исми. Набийнинг ўзи эса ишқ ва муҳаббатdir! Боқийдир! Худди солиҳнинг туси каби. Унинг фақат юзигина туюдир. Набий ўлмас ишқ ва севгидан иборатdir”. Аниқки, шоир бу ғазал замирига маънонинг сурат билан боғлиқлигини муфассал жо этган. Ахир, “Иккаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди”. Зоро, “Сурат

маъно нуридир... Демак, устунлик – суратда эмас, мохиятда, ундаги жавҳардадир” (Румий).

Навоийнинг биз юқорида шарҳлашга уринган ғазалида нур – маъно, аслида суратдан олдин пайдо бўлган, яъни маъно бирламчи деган фикр илгари сурилган. Кўринадики, мазкур ғазал мисралари замирида ана шундай ботиний маънолар олами бор.

Улуғ бобомиз шеъриятидаги сўзларнинг турфа хил рангин маънолари шунча кўп ва жозибки, уларнинг тубига етишга ақл ожизлик қиласи. Бу унинг сўз қоидаси борасида аниқ позицияга эга бўлганини англатади:

*Ким оз деди нукта айшу ком ўлди анга,
Сўз қоидасида интизом ўлди анга...*

Алишер Навоий бадиий матнадаги ҳар бир сўзниңг бетакрор, пурмаънога эга бўлишига эришган улуғ сўз санъаткоригина бўлиб қолмай, балки ўзининг мунаzzах (пок, латиф) туйғулари ва гўзал ташbihлари орқали ҳар бир сўзни мангу кўнгил оламига йўналтира олган буюк зот ҳамдир:

*Занбурнинг эви киби кўнглум тешук-тешук,
Лаълинг хаёли ҳар тешук ичинда бол экин.*

Ҳар ҳолда, ушбу байтни ўқиган, уққан ва ундаги юқори пафосли бадиий қайфиятни тўлиқ идрок этган ҳар бир шоир ақл чироғида беихтиёр нега менга яратган эгам шундай бир салоҳият бермаган-а деган, хаёл ўти чақнаши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шоир наздидаги чинакам сўз санъаткорининг мунаzzах (пок) кўнгли, мудом инсониятни эзгу амаллар сари ундан турувчи, худди заҳматкаш асаларининг уяси сингари саросар сара сўзларга лиммо-лим тўлиб туриши жоизлиги ҳақидаги сўз қоидасини илгари суришдан иборат. Шу маънода улуғ шоирнинг қўйидаги мисралари биз илгари сурган сўз ҳақидаги фикр-мушоҳдаларга янада аниқлик киритади:

*Сўз зоҳир этар замир иши кўпрагидин,
Тил мухбир эзур қўнгул ниҳон эмгагидин,
Фаҳм айла киши ҳолини сўз демагидин,*

Ким берди хабар ҳадиси кўнглидагидин⁶⁷.

Шоир ушбу тўртлиги орқали “Қавл ул маръи юхбиру аммо фи қалбиҳи, яъни кишининг сўзи, унинг кўнглидагини фош этиб қўяди”⁶⁸, – дейди. Демакки, улуғ мутафаккир “Сўз қоидасида интизом...” деганда, инсоният зиммасига жуда катта маънавий масъулиятни юклайди. Зеро, “Мажолис ун-нафоис” асаридан ҳам маълумки, XIV-XV аср замона шоирларининг сўзни баён этиш кайфияти – сўз қоидасидаги тутумлари, яъни ундаги маъно ва миқдор ўзгаришлари доимо улуғ мутафаккирнинг нигоҳида бўлган, умуман, ушбу тўртлик мазмуни ҳам буни кўрсатиб турибди.

Ушбу фаслга хулоса қилар эканмиз, Навоий асарлари матнини статистик усулда кўриб чиқиш фақат тилшунослик нуқтай назаридан эмас, матншуносликда ҳам муҳим ўрин тутади. Зеро, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро уйғунлашувидан таркиб топган соҳадир. Негаки, мумтоз адабиёт тарихи матнлари тил тарихи нуқтай назаридан диахрон аспектда тадқиқ этиш билан борлиқ назарий-амалий масалалар матншуносликда ҳам ўрганилади.

Шоир асарларининг диний асосларини ўрганиш ҳам матн тадқиқида катта ўрин тутади. Афсуски, илгари шоир асарлари матни диний жиҳатдан тўлиқ ўрганилмади. Ваҳоланки, ҳар бир миллат диний қадриятларининг матнда ифода топиш йўсими, халқаро нуфузи – халқининг муайян диний анъанавийлик тамойилларига риоя қилиши, бардавом диний анъанавийлик негизида диний тимсоллар яратиши билан белгиланади. Зотан, у ёки бу миллат шоирларининг бадиий услуби, шеъриятидаги диний поэтик образ, рамз ва тимсолларнинг жилоси диний-анъанавийлик заминидан баҳра олиб, ривожланади. Диний қарашлар зимиnidаги анъанавийлик, бу – муайян бир соҳанинг анъанавий-диний негиз аурасида келажакда тадрижий ривожлантирилиши, муваффақиятли бардавомлиги, янги-янги

⁶⁷ Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир/Муқаммал асарлар тўплами. 15-жилд. – Т.: Фан, 1999. – Б.168 –169.

⁶⁸ Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўзбекистон миллӣ энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2018. – Б. 560.

жихатлари инкишоф этилиши зарур бўлган руҳоний – диний ҳодиса ҳисобланади. Айни маънода, иш жараёнида шоир асарларининг диний қатламлари, ундаги матний-диний тагмаънолар изоҳ-шарҳлар билан таъминлансанагина академнашрларнинг мукаммаллиги таъминланади.

НАВОЙЙ АСАРЛАРИНИ МАТНИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШДА МАТНШУНОСЛИК ТАМОЙИЛЛАРИ

Орфографик ва фонетик, пунктуацион хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили

Алишер Навоий асарлари лексик таркиби туркий, форсий ва арабий сўзлардан таркиб топган. Маълумки, туркий ёзма ёдгорликлар тили, товуш тизими, хусусан, унлилар арабча ва форс-тожик тиллари унлиларидан миқдор жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам тубдан фарқланади. Матнчи буни ҳисобга олиши ва ҳар бир сўзнинг контекстдаги мазмунига кўра тўғри ўқиши шарт этиб қўйилади. Худди шу аспектда мумтоз адабиёт намуналарини жорий ёзувга ўгириш, яъни транслитерация масаласи ҳам текстология соҳасининг муҳим бўғинларидан ҳисобланади.

Туркий сўзлардаги унли товушларнинг ёзувдаги ифодаси бўйича ҳали жаҳон матншунослигига бир қарорга келингани йўқ. Бу ҳол Навоий асарларининг замонавий туркий тилларидаги нашрларида ҳам, хориж олимларининг инглиз ва бошқа Европа тилларида олиб борган тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарларида мумтоз ёзувимиздаги унлилар ҳақида қимматли маълумотлар берган. Уларни тўплаб, тартибга келтириш натижасида XV аср вокализм ва консонантизми – мумтоз ёзувимиз ҳақида зарур маълумотлар олиш мумкин. Бугун транслитерация соҳасида ягона унификацияланган қоидаларга эришишимиз мумкинми, бу ҳозирча матнчиликнинг энг катта муаммоси десам янглишмайман. Аввало, Навоийнинг товушлар тизими ҳақидаги ўз қарашларига эътибор қаратсак.

Масалан, шоир а унлисининг сифат хусусиятлари ҳақида қўйидагиларни баён этади. “... Ул жумладин бири, Алиф (ا) била ҳо (ء) орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур. андоқки, “ядо” (يادو) лафазин “садо” (صادو) била қофия қилса бўлур, “бода”

(әдә) била ҳам қофия қилса бўлур”⁶⁹. Шоир ушбу мисол ёрдамида эски ўзбек тилида иккита а унлиси, бири алиф (I) белгиси орқали ифодаланувчи меъёрий чўзиқликка эга а товушини, иккинчиси ҳойи ҳавваз (o) орқали ифодаланувчи, маъно ажратиш хусусиятига эга бўлмаган қисқа а унлиси мавжудлигини маълум қилмоқда. Ва ниҳоят, шоир асарларида учровчи, жумладан, Алишер Навоийнинг Техрондаги салтанат кутубхонасида сақланаётган шоир дастхатидаги сўз бошида келувчи алифи мамдуда (I) – чўзиқ а билан ёзилган: алмиштур, атса, ағулуқ сўзларини ҳисобга олсак, XV асрда уч хил а унлиси мавжуд бўлганлиги маълум бўлади⁷⁰. Навоий лабланган унли ҳақида сўз юритар экан, XV аср эски ўзбек адабий тилида тўртта мустақил фонема бўлганлигини таъкидлаб, қуйидаги мисолларни келтиради: “...тур (тур) ки домдур, яна тўр (тур) ки андиқ дақиқ (ингичка)роқдурки: куш ўлтурур йиғочдур ва тўр (тур) ки, андиқ дақиқроқдур: уйнинг тўридур ва тўр (тур) ки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур”⁷¹.

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, Навоий эски ўзбек тилида бир-биридан узун-қисқаликда фарқланувчи тўрт мустақил фонема борлигини таъкидламоқда. Улардан биринчиси оддий чўзиқликка эга ў (тур – дом), иккинчиси (у – куш ўтирадиган ёғоч) биринчисидан қисқароқ бўлганлиги учун биринчи даражали қисқа у⁷², учинчиси (тур – уйнинг тўри) иккинчисидан қисқароқ бўлгани учун иккинчи даражали қисқа у; тўртинчиси ⁷³ (тур тўрлиғ, эшикнинг тўри) учинчисидан қисқароқ бўлгани учун учинчи даражали қисқа у.

⁶⁹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 19.

⁷⁰ Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.36–43; Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24; Шукуров Ш. Ҳойи ҳавваз ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1991. -№ 5. – Б.20–25.

⁷¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 19.

⁷² Алишер Навоий асарларига бағишлиб тузилган “Бадоеъ ул-лугат” маълумотларига асосланиб иккинчи, учинчи ва тўртинчи фонемалар – у қилиб олинди.

⁷³ Ўша асар. – Б. 19.

Шоир XV асрдаги и унлилари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар қолдирган: "Ва ёйий мисол уч ҳаракатдан ортиқ топилмас: тер (تەر) ки, термак маъниси биладир. Тер (تەر) ки, андин дақиқдур, улдурки, сортлар они "арақ" ва "хўй" дерлар. Тер (تەر) ки, боридин ариқдур, ўқ маъноси биладур"⁷⁴. Бу мисоллар XV аср эски ўзбек тилида бир-биридан узун-қисқаликда фарқ қилиб, маъно ажратиш хусусиятига эга учта и унлиси бўлганлигини кўрсатади. Булардан биринчи сўздаги и унлисини биз и³ деб олдик, иккинчи сўзда оддий чўзиқликдаги и, учинчисида чўзиқ и фонемаси акс этган. Агар бу маълумотларга шоир асарлардаги қ, ғ ундошлари ёнида келадиган қисқа и унлисини қўшсак (қыз, ғыл) XV асрда тўртта и товуши борлигини билиш мумкин. Бу эса, шоирнинг "...ва туркий алфозда бу маъруф мажхул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам вовийси ҳам ёйийси" фикрини тўла тасдиқлади⁷⁵. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу тўртта и дан учтаси фонема ҳисобланади, чунки юқоридаги мисоллардан кўринишича, улар маъно ажратиш хусусиятига эга. Қолган биттаси (қисқа и) бу хусусиятдан мустасно. Бу унлилар ёнига ўша давр тилида мавжуд бўлган ўрта кенг э унлисини қўшсак, XV асрда қуйидаги унли товушлар бўлганлигини кўрамиз: 1) маддали алиф – чўзиқ ä; 2) оддий чўзиқликка эга a; 3) ҳойи ҳавваз орқали ифодаланган қисқа a; 4) оддий чўзиқликдаги ў; 5) биринчи даражали қисқа u; 6) иккинчи даражали қисқа u; 7) учинчи даражали қисқа u; 8) оддий чўзиқликка эга i; 9) қисқа и; 10) узун и; 11) и³ унлиси; 12) э унлиси.

Демак, Навоий асарлари тилида, яъни XV аср эски ўзбек тилида 12 та унли товуш бўлган. Улардан тўққизтаси фонема хусусиятига эга (a, ў, u – биринчи даражали қисқа, у – иккинчи даражали қисқа, у – учинчи даражали қисқа и, и³, и; э) қолган учтаси (чўзиқ ä, қисқа a ва и) бу хусусиятдан мустасно. Бундан ташқари, ёзув ёдгорликлар тилидаги унли товушларнинг имлоси, айниқса, алиф (l), вов (v), йо (j) ҳарфларининг имлоси ва вазифаларини айрим туркийшунос олимлар ўз

⁷⁴ Ўша асар. – Б.19.

⁷⁵ Ўша асар. – Б.19.

илмий мақолаларида бирма-бир батафсил таҳлил қилиб ўтишган⁷⁶. Аммо кейинги тадқиқотлар мумтоз ўзбек тилида 12 та эмас 10 та унли борлигини тасдиқлади⁷⁷. Улар бир-биридан узун-қисқалик билан фарқ қилган: а: - а, и: - и, у: - у, ў: - ў, э: - э⁷⁸. Ундошлар эса 31 та бўлганлигини кўрсатади⁷⁹.

Ундошлар имлоси. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг саккизинчи мажлисида Ҳусайн Бойқаро шеърияти ҳақида фикр-мулоҳаза юритар экан, ўзбек тилидаги ундошлар борасида қимматли маълумотлар бериб ўтади. Навоийнинг фикрича, эски ўзбек ёзувидаги йигирма учта ундош бўлган. Кўринадики, эски ўзбек тилида ўнта унли ва йигирма учта ундош бўлган. Демак, эски ўзбек ёзувидаги йигирма учта ундош бўлган. Аммо, луғатшунос Толе Имоний фикрича, эски ўзбек алифбоси ўттиз беш ҳарфдан иборат бўлган⁸⁰. Бизнингча, бу борадаги кейинги тадқиқот ишларининг натижаларига асосланиш лозим⁸¹.

Ўтмишда яратилган тарихий, адабий манбаларни тадбил қилишда, аввало, у ёки бу ёзувнинг имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда ёзувнинг асосий хусусиятларидан бири унинг график белгиси бўлиб хизмат қила олишидир⁸². Ёзув маълум бир эҳтиёж зарурият асосида фикрни кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Матн транслитерациясини амалга оширишда ёзув муҳим ўрин эгаллади. Зоро, қадимги ёзув ёдгорликлари бизгача моний, сурёний, браҳма, ҳинд, орамий, юнонний-бохтарий, миҳхат, авесто, суғд, рун, уйғур, хоразм, ўрхун-энасой, араб, эски ўзбек ёзувидаги каби алифболар орқали етиб келган. Шу жиҳатдан, араб ёзувидаги ўз ифодаси

⁷⁶ Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзувидаги имлоси/Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.36–43; Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари/Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24; Шукуров Ш. Ҳойи ҳавваз ва унинг вазифалари/Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1991. -№ 5. – Б.20–25; Алишер Навоий: қомусий луғат. – Б. 392–393.

⁷⁷ Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – Т., 209. – С.28.

⁷⁸ Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б.30.

⁷⁹ Ўша асар. –Б.30.

⁸⁰ Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – Б.4.

⁸¹ Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б.32.

⁸² Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзувидаги имлоси/Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 4. – Б.22.

топган Алишер Навоий асарларидаги янги аниқланган сўз ва ибораларнинг фонетик, шаклдошлик хусусиятлари алоҳида эътиборга моликдир. Таъкидлаганимиздек, араб ёзуви имкониятлари бошқа ёзувлардан тубдан фарқланиб туради. Масалан, бу ёзувда **қ**, **қ**, **ғ** товушлари изчиллик билан фарқланади. Грамматик кўрсаткичлар таркиби (сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчилар)да эса, бу товушлар жуда кенг қўлланилган. Бундай қўшимчаларда **қ**, **ғ** товуши ўзак ва қўшимча таркибидаги унлиларнинг қаттиқ (орқа қатор)лигидан **қ**, **ғ** эса, уларнинг юмшоқ (олд қатор)лигидан далолат беради ва сўз таркибидаги унлилар табиатини аниқлашга ёрдам беради. Иккинчидан, қисқа унлиларнинг ёзувда ифодаланмаслиги нафақат арабча, форсча, балки туркий сўз ва қўшимчаларнинг матнадаги имлосини аниқлаш учун, баъзан бир ҳаракат белгисини иккинчи бир ҳаракат белгиси билан ёзиш имкониятини беради. Учинчидан, туркий сўзлар имлосидаги ранг-баранглик унли товушларни ёзувда мумкин қадар тўла акс эттириш имкониятини беради ва сўздаги унли товушларни аниқлашга ёрдам беради. Товушларни адекват ўтказиш муаммоси олдимизга Навоий асарларини транскрипция усулида бериш афзалми ёки арабий ҳарфларни жорий алифбога ўтказиш маъқулми (транслитерация усули), деган масалада аниқ бир ечимга келишни талаб қиласди. Жаҳон навоийшунослиги тажрибасини кузатадиган бўлсак, Туркияда бу масалада анча тажриба тўпланган. Хусусан, улар мумтоз адабиёт намуналарини ҳозирги турк ёзувига транслитерация қилишда қилишда деярли бир хил мураккабликдаги транскрипциядан фойдаланадилар. Уларни қуйидаги мисоллар воситасида кўрсатиш мумкин:

“Fevayidü'l-kiber”:

Cins-i beşer yok āgehing hürşîd hâk-i dergehîng
Kök mehd ara tîfl-i rehîng yitti ata vü tört ana⁸³.

“Hayratü'l-ebrâr”:

⁸³ 'Âlî Şîr Nevâyî. Fevâyidü'l-kiber. Hazırlayan Onal Kaya.-Ankara, 1996. – S.5.

Rişte imes turfe kemendidür ol
 Devlet ü dîn şaydiğa bendidür ol
 Kaysi kemend olmadı hergiz kemend
 Ravża-i Firdevs ġazālıǵa bend⁸⁴.

Кўриниб турибдики, форсий изофа чизиқча орқали берилган. Ингичка – и й белгиси билан, йўғон – и эса і белгиси билан ифодаланади. Ундош ҳарфларга келадиган бўлсак, улар араб ёзувидаги ҳарфларни айнан транслитерация қилишган. Йўғон – ў ё белгиси билан, ингичка – у эса ў белгиси билан берилган. Ўзбекистонда амалга оширилган охирги тадқиқотларда транслитерация ва транскрипцияни қўллашнинг дастлабки уринишларини кўриш мумкин. Жумладан, Ш.Сирожиддинов -у тил олди унлисини ў шаклида (*bölür*), тил орқа – ў ни айрим ўринларда ў шаклида (*ðquqħāngha*), айрим ўринларда эса и шаклида (*köngiʃ*); тил олди – и (ий)ни і шаклида, тил орқа – и ни i тарзида беради, изофаларни чизиқча билан ажратган⁸⁵. А.Эркиновнинг тадқиқотида -у тил олди унлиси и шаклида (*husn mulki*), тил орқа – ў унлиси ў тарзида (*öz*), тил олди – и (ий) i шаклида, тил орқа – и ни бир жойда i (*qildim*), бошқа бир ўринда i (*išimdän*) тарзида беради⁸⁶. А.Эркинов ҳам изофани чизиқча билан ажратган. Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар иккала тадқиқотдаги ёндашув дастлабки уринишлар бўлгани учун камчиликлардан холи бўлмаслиги табиий. Масалан, транслитерация ва транскрипция элементлари аралаштириб юборилган. Ундошларни беришда, гоҳ транслитерацияларда қўлланадиган араб тилига хос бўлган товушни ифодаловчи белгилар (ج dh, ظ gh, ئ t, ئ d, ئ s) ишлатилган, “ё” беришда кўп ўринларда і ва i унлилари чалкаштириб юборилганини кўрамиз. Француз навоийшунос олими Марк Тоутант тадқиқотларидан ғарб

⁸⁴ Ali Şir Nevâyi. Hayratü'l-ebrâr. Hazırlayan Muhammed Sabir, Tanju Seyhan. – İstanbul: Kesit, 2016. – S.81.

⁸⁵ Қаранг: Sirojiddinov Sh. Mir Ali Shir Nava'i the great. –Tashkent: G.G'ulom, 2018.

⁸⁶ Қаранг: Erkinov A.Ali Shir Nava'i: Divan of the Aq Qoyunlu admirers. –Tokyo: ILCAA, 2015.

олимлари кўллаётган транслитерация ҳақида тасаввур олиш мумкин. Масалан, олим келтирган Навоий байти транслитерациясига кўз ташласак:

Angla bu qānūn ilā shah khidmatin
‘Ayshidin artuq gham ilā mihnatın.

У “қонун”даги “о” ә билан, -у ни й билан, ингичка -а ни ә билан, йўғон -а ни а билан, -ғ ни gh билан ифодалаган. У “шоҳ” ва “қонун”даги “о”ни фарқламоқда.

Яна бир байт:

Tā bu wasīla bilā tapīb qabūl
Maqsad-i aslī sarī bolghay nuzūl⁸⁷.

Бунда М.Тоутант бошдаги “то” ни “Tā” шаклида тўғри берадиган бўлса ҳам, “tapīb”да ҳам талаффуз ва ҳам вазн тақозосига кўра чўзиқ бўлган “то” ни “ta” шаклида беради. Бу унинг ўзбек тили хусусиятларидан эмас, ғарбий туркий тил фонетик хусусиятларидан келиб чиқаётганини билдиради. Агар биз бу йўлдан борадиган бўлсак, Навоийни табдил қилишда жуда кўп муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Қ.Содиқов Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” табдилида кўйидаги транскрипция усулини кўллаган. Унга кўра:

а – тилнинг тагидан чиқадиган (орқа қатор), “йўғон”, кенг, лабланмаган унли;

ә – тилнинг учидан чиқадиган (олд қатор), “ингичка”, кенг, лабланмаган унли;

е – тилнинг учидан чиқадиган, “ингичка”, “ёпик”, лабланмаган унли.

ї – тилнинг тагидан чиқадиган, “йўғон”, тор, лабланмаган унли;

і – тилнинг учидан чиқадиган, “ингичка”, тор, лабланмаган унли;

օ – тилнинг тагидан чиқадиган, “йўғон”, кенг, лабланмаган унли;

⁸⁷ Toutant M. Adab according to Mir 'Ali Shir Nava'i/Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т., 2018 йил, 8 февраль. – pp.110-121.

ő – тилнинг учидан чиқадиган, “ингичка”, кенг, лабланган унли;

и – тилнинг тагидан чиқадиган, “йўғон”, тор, лабланган унли;

ї – тилнинг учидан чиқадиган, “ингичка”, тор, лабланган унли.

Ундошлар учун туркшуносликда қабул қилинган *b*, *p*, *d*, *t*, *q*, *k*, *y*, *g*, *x*, *z*, *s*, *č*, *š*, *y*, *l*, *m*, *n*, *ŋ*, *r* ҳарфлари қўлланган. Буларнинг ичидаги үзбекча кирилл хатидаги *f* га, *č* – ч га, *š* – ш га тўғри келади.

Шунингдек, асарнинг араб ёзуви қўллэзмаларида ишлатилган ўтовуши ё билан берилган.

Туркий сўзларда сўз ичи ёки сўз охирида келган ё ҳарфи транскрипцияда б билан ифодаланган.

Араб тилидан ўзлашган сўзларда ишлатилган, араб тилигагина хос бўлган айрим товушлар учун куйидаги белгилардан фойдаланилган: ё ҳарфи учун – *ð*; ѿ учун – *h*; Ѣ учун – *h*; ѕ учун – *z*; є учун – *z'*; Ѧ учун – *t*; ѩ учун – *d*; Ѫ учун – *s*.

Шунингдек, арабча ва форсчадан ўзлашган сўзлардаги чўзиқ унлиларни беришда ўша унлини ифодалаган ҳарфнинг устига чизиқча тортиб кетилган: ѫ, Ѭ, ѵ сингари⁸⁸. Қ.Содиков тавсияси батафсиллиги билан эътиборга лойик. Аммо бугун ўша даврда Навоий талаффузининг айнан шундай бўлгани ва тўлалигича туркий тил фонетикасига бўйсундирилганига ким кафолат бера олади? Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн”даги мулоҳазалари фақат туркий сўзларга тааллуклидир. Бироқ Навоий асарларидаги лексик қатламнинг саксон фоизини арабий ва форсий сўзлар ташкил этади. Транслитерация қилиш ишларида уларни ҳам туркий тиллар фонетикаси асосида қараб чиқиш тўғри бўлмаса керак.

Қисқача қилиб айтганда, транслитерация қоидаларининг ягона тартиби ишлаб чиқилмагунча бундай турфахилликларнинг бўлиши табиий.

⁸⁸ Содиков Қ. Матнни ўкиш ва транскрипцияга ўтириш йўллари / Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: Академнашр, 2017. – 6.25-26.

Бизнингча, Навоий асарлари транслитерациясида фақат туркий сўзларга тегишли ерларда имкон қадар Қ.Содиқов тавсия этаётган транскрипция усулини қўллаган маъкул. Бироқ бу ҳам жуда мушкул вазифа. Бунинг учун қадимги туркий тил қонуниятларини билиш талаб қилинади. Шу нуқтаи назардан транслитерация усулини қўллаш муайян даражада шоир асарларини илмий жамоатчиликка таниширишга хизмат қилиши аниқ. Ушбу масала мунозарали ва дунё олимлари ягона фикрга келмагунча мунозарали бўлиб қолаверади. Кўлёзма асарлардаги сўз ва ибораларнинг шаклий ифодаси, хусусан, товуш таркибидаги ўзгаришлар, фонетик вариантларнинг юзага келиши оддий бир ҳолат эмас. Бу матннинг ички ривожланиш қонуниятлари, давр муҳити, тилларнинг ўзаро таъсири, янги-янги сўз ва ибораларнинг кириб келиши, фан ва техниканинг тараққиёти сингари тамойилларга асосланади. Демак, уларни транслитерация қилиш жараёнида бу фонетик ҳолатларни чукур ўрганиш жоиз бўлади. Бу борада XIV–XV асрларда яратилган Навоий асарларидағи айрим туркий сўзларнинг имловий хусусиятлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир. Шоир асарларида баъзи туркий сўзлардаги унли товушлар МАТ нашрларида ифодаланмаган. МАТдаги бундай сўзларни қўйидагича гурухлантириш мумкин:

1. Биринчи бўғиндаги а товуши ёзувода ифодаланилган:

*Мажнун ғамидин бори азолик,
Лайли ўлуми учун қаролик⁸⁹.*

يخته يېشیرماک [HM,161],⁹⁰ қаролик [ЛМ,306], яширмак [HM,155], قرالىق يېشىلماق [МЛ, 222,427], яхшилик [HM,155], ياخشىلىك [HM,155], қарлоғаچ [МК,84], قارداشلىغ қардошлиф [HM, 83], قاردوшлиف [HM, 83], қароқчилик [ТАХ, 132], قىلولە қайлула [HM, 206] ва бошк.

⁸⁹ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1992. – Б. 306.

⁹⁰ Қавс ичидаги қискартма асар номининг ("Насойим ул-муҳаббат" [HM], рақамлар эса асар сахифаларинигина билдиради. Кейинги ўринларда МАТдаги барча асарларнинг номи ана шундай тарзда берилади. Бу ҳақда монографиянинг "Шартли қискартмалар" қисмига қаранг.

2. Биринчи бүғиндаги и товуши ёзувда ифодаланмаган:

*Бир қадаҳ май берсалар, ваҳ, ғояти ифлосдин,
Неча лаъли қийматий топқон гадодек олдарай⁹¹.*

قىباخ қىيەف [БВ,491] ва бошқ.

3. Биринчи бүғинда у товуши ёзувда ифодаланмаган: “Үз замонида балки бунча қурун (قۇرون)ларда алардек солик муртоз киши ёд бермас. Қабрлари ҳам ул кентда ўқдур” [НМ, 445].

4. Иккинчи бүғинда а товуши ёзувда ифодаланмаган: “Хақиқий ишқ бекарори ва аниң тажаллиёти садаматининг беихтиёри, қалақ (قلق) ва изтиробда анга яраша керак бўлғай” [МК, 86]. Шунингдек бу сўз шоирнинг бошқа асарларида ҳам учрайди қалақ [НМ, 356, 359, 418].

5. Айрим сўзлар икки хил шаклда ёзилган а - нул: شوربىه يوقسوزلوق [НМ,167] - شوربىا شۇرپбо [НМ, 246]; у - и: كونگوللوك يوقسىزلىك [НМ, 497] - يوقسىزلىك [НМ, 59], گ - کونگуллук [НШ, 411] - کونگوللۇك [НМ,168,191,236], г - چوگورتكا [TAX, 131] - چوگورتكا [НМ,23], б - پ: چوپروتماق [ФК,114] - چوپрутмоқ [МК, 13], қ - چوپрутмоқ [ФК,114] - چوپрутмоқ [МК, 13], қ - آقلىق [XA, 223] - آقلىق [MK, 42], ئۆكلۈك [XA, 61], ئۆرالىك [XM,15] - ئۆرالىق [XA, 61], ئۆرالىق [HM,1993], қ- қ: قوراغلىك [HM,490] - قوراغلىق [HM,490] - օرالىق [HM,490] - օرالىق [HM,490], қ - ک: ڪوراڭلىق [HM,75], ڪونگولسیزلىق [XA, 283] - ڪونگولسیزلىق [XA, 283], ی - نоль: يوروتاچى يورتاتىچى [FC,433], ү - ноль: يوروتاچى يورتاتىچى [LT,31] ва бошқ.

МАТда айрим форсий сўз ва сўз бирикмалари икки хил шаклда ёзилган:

*Кайси пари пайкари ҳури најод,
Балки анга ҳуру пари ҳоназод⁹².
Ки бор ул хайли саргардони сода
Санга фарзанд, бизга ҳоназода⁹³.*

⁹¹Алишер Навоий. Бадоев ул-бидоя/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 528.

⁹²Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1991. – Б. 201.

آزадмерд хоназод [ҲА, 201], خانе زаде хоназода [ББ, 19], озодмард [НМ, 75-76], آزاده مرد озодамард [НМ, 326], سرفراز سرپاراز сарпароз [ЛМ, 301], کلاغ چالاغ پای کالоғпой [МЛ, 11], کلاغ چالاغ پای [МК, 72] ва бошқ.

МАТда баъзи арабча сўз ва сўз бирикмалари икки хил тарзда ифодаланган: فريضه فاريظа [НМ, 109], فريضه فاريظ [НШ, 156], شیء الله شایъ-ул(л)оҳ [НШ, 477], شیء الله شایъ-ул(л)оҳ хотам النبوه хотам хотам [ТАҲ, 181], хотам [ТАҲ, 177] ва бошқ.

Шунингдек, айрим арабча ва форсча сўзлар жорий алифбода икки ёки ундан ортиқ шаклларда учрайди: عاطاره عاطاره аторуд [СИ, 202] – аторуд [ББ, 18], – уторид [НШ, 455], ҲА, 310] – уторуд [ББ, 477], کيسه بر کيسه بر киссабур [МК, 36], – кисабур [ҲА, 243], عليه السلام عليه السلام алайҳиссалом [ББ, 98], – алайҳассалом [НМ, 150] ва бошқ.

Алишер Навоий асарлари матнини тадқиқ этишда асар тили, унда қўлланган сўз ва ибораларнинг қандай талаффуз этилганини тўғри бера олиш лозимдир. Нуқсонли, яъни пунктуацион белгилари хато қўйилган матн, сўзлари нотўғри берилган матн китобхонни чалғитади, матн замиридаги маънони англашга монелик қиласди. Жумладан, Навоий асарлари қўлёзмаларида ҳозиргидек тиниш белгилари қўлланилмаган. Албатта, қисман бўлса-да мумтоз асарлар матни табдили бўйича матншуносликка оид айрим тадқиқот ишлари қилинган⁹³. Энди шу тадқиқот ишлари таҳлилларига тўхталиб ўтсан.

Шунингдек, матншунос олим Ваҳоб Раҳмоннинг “Мумтоз сўз сехри” китобида ҳам шу пайтгача мумтоз асарлар матни табдилида йўл қўйилиб келинаётган жиддий нуқсон ва камчиликлар ҳақида қизиқарли баҳс ва мунозаралар бор. Масалан:

⁹³ Алишер Навоий. Бадоев ул-бидоя/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 19.

⁹⁴ Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. – Б. 136; Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.440; Жумахўжа Н. Алишер Навоий асарларидаги “эп”, “колғай”, “шух” сўзларининг маънолари ва матний хусусиятлари.

<http://nusratullajumaxoja.blogspot.com/2016/07/blog-post.html>

*Зиҳи буроқинг изи ҳажру сайр барқ осо,
Бу барқ сайри била пўяси фалак фасо⁹⁵.*

Лекин матншунос олим Ваҳоб Раҳмон ушбу байтнинг иккинчи мисрасидаги “фалак фарсо” сўзини “фалак фасо” тарзида янглиш қўллаган. Аслида асар нашри табдилида бу сўз тўғри қўлланилган:

*Зиҳи буроқинг изи ҳажру сайр барқ осо,
Бу барқ сайри била пўяси фалак фарсо⁹⁶.*

Шунга қарамасдан, матншунос байтдаги атоликларни маромига етказиб кўрсатган. Энди шу байт бўйича матншунос таҳлилига ўтамиз:

“Шу биргина байтда матншуносликнинг энг муҳим учта талаби бажарилмаган”:

1. Отнинг изи айрилиққа (ҳажр) ўхшайдими? Муаллиф отнинг изини

“мехр” (куёш)га ўхшатган эди. Ношир “мехр” (куёш) сўзини “ҳажр” деб ўқиган-у уқмаган.

2. Қўшма сўзлар имлоси “барқсайр”, “фалакфарсо”, “барқосо” бузиб

берилган. Натижада “барқсайр” (Буроқ назарда тутилган) яшиннинг сайрига айланган.

3. “Сайр” сўзидағи изофа инобатга олинмаган. Энди байтнинг эпақадаги тарзини тиклайлик:

*Зиҳи буроқинг изи меҳру сайри барқосо,
Бу барқсайри била пўяси фалакфарсо⁹⁷.*

Улуғ шоир асарлари матнини тадқиқ этишда тиниш белгили хато кўпинча -ки эргаштирувчи боғловчиси билан боғлиқ ҳолда юзага келган.

⁹⁵ Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.373.

⁹⁶ Алишер Навоий. Наводир ун-ніҳоя/Муқаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б.11.

⁹⁷ Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.373-374.

Афсуски, бундай нуқсонлар шоир асарларининг 2013 йил “Faafur Gulom” нашриёти томонидан нашр этилган ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами”да ҳам юз берган. Айни маънода “Тўла асарлар тўплами”нинг “Faroyib us-sifar” асаридан олинган эргаш гапли қўшма гап шаклидаги байтнинг берилишига эътиборни қаратайлик:

*Навоий фироқингдин анингдек заиф ўлди,
Ки ўрнида эл боқса дегайлар магар йўқтур⁹⁸.*

Нашрда биринчи мисранинг охирига вергул қўйилган, кейинги мисра эса -ки боғловчиси билан бошланган. Аслида -ки биринчи мисрадаги ўлди сўзига тегишли бўлиб, қўшма гап “Навоий фироқингдан шундай заиф бўлдики, агар унга эл қараса у йўқку дейдилар” деган маънони англатади. Матндаги -ки мисра бошида келгани билан, уни алоҳида сўз дея қарамаслик жоиз: у инверсия, ўрин алмashiши ҳолатига кўра шу ерда турибди; у эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қиласди. Шу туфайли вергул биринчи мисранинг охирига эмас, -ки дан кейин қўйилиши керак.

Ёки яна бир мисол:

*Шаҳфа бормиш бу навъ овоза,
Ки анинг базлиға йўқ андоза⁹⁹.*

Бу байтда ҳам кейинги гап ки- билан бошланаётгани йўқ. У бормиш сўзига тааллуқли бўлиб, вергул иккинчи мисрадаги -ки дан сўнг қўйилади. Бу гапнинг қурилиши шундай: “Шоҳнинг кулоғига шундай овоза етибдирки, гёё Масъуднинг тенги йўқ эмиш”. Албатта, шоир асарлари матни транслитерацияларида тиниш белгиларнинг, айниқса вергулнинг ўрни бекиёс. Зоро, бир вергул нотуғри қўлланилса матн маъноси бутунлай ўзгариб кетади:

Навоий, аҳли жунун зумрасиға кирди илоҳий,

⁹⁸ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб/Тўла асарлар тўплами. – Т.: Faafur Gulom нашриёти, 2013. – Б. 171.

⁹⁹ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр/Тўла асарлар тўплами. – Т.: Faafur Gulom нашриёти, 2013. – Б. 500.

Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил анга Лайлo¹⁰⁰.

Ушбу байтни матншунос олим Раҳмон қўйидагича матний таҳлил қилиб ўтган: “Байтлар қиёсида “илоҳи” ва “илоҳий” фарқли ҳолатлари кузатилади, холос, фикр ўша-ўша. Мулоҳаза қилайлик. Алишер Навоий “Мукаммал асарлар тўплами” йигирма жилдлигини нашрга тайёрлаган, айниқса иккинчи ва тўртинчи жилдларнинг нашрга тайёрловчиси, масъул муҳаррири, нашриёт муҳаррири ва мусахҳихларидан бирор киши шу байт мазмунини мулоҳаза ва идрок қилганмиканлар?

Агар ушбу китоблар мутасаддиларидан бири байт мазмунини мулоҳаза қилиб, битта вергулнинг ўрнини ўзгартира олганларида эди. Байт олами қўйидагидек гулистон бўларди, навоиёна тус оларди.

*Навоий аҳли жунун зумрасиға кирди, Илоҳи,
Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил анга Лайлo¹⁰¹.*

Навоий асарлари матни нашрида сифатдош қўшимчасини олган туркий сўзларнинг талаффузи ҳам ўзгартирилган: қолғон, бўлғон олғон сингари. Уларни қолған, бўлған, олған тарзида берилгани мақсадга мувофиқдир. Ҳолбуки, туркий тил тархида сифатдошнинг -ғон қўшимчаси йўқ. У қан, -ган, -кан, -ған - шаклларида бўлган.

Алишер Навоий асарлари матнини ҳозирги ёзувга ўгиришда teng боғловчилар билан боғлиқ муаммолар бор. Зоро, шоир асарлари матни нашрида -у - форсча, va эса араб тилидан қўлланилган.

Араб тилида -у , va боғловчилари ёзувда фарқланмайди, иккови ҳам “вов” ҳарфи билан ифодаланади. Шоир асарлари матнларида улар боғловчи сифатида берилган. Натижада бу тарз матннинг мазмунга ҳам путур етган ўринлар мавжуд. Масалан, булар Навоий асарлари матнларида “Лайли va

¹⁰⁰ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб/Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1989. – Б. 8.

¹⁰¹ Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри. – Т.: Ўзбекистон, 2015. – Б.372-373.

Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” шаклида учрайди. Аслида эса уларни “Лайли-ву Мажнун”, “Фарҳод-у Ширин” тарзида бериш транслитерация қоидаси талабидир.

Айниқса, омографларнинг турли ўринларда турлича ўқилиши лозимлиги диққат эътиборида бўлиши лозим. Бироқ шундай амоформа, омофон ва омографлар ҳам борки, бир хил ўқилади ва бир хил ёзилади. Ушбу масалалар тадқиқотда қатор мисоллар воситасида таҳлили қилинган.

Мисол тариқасида қуйида улардан айримларини келтириб ўтамиш:

هانг I – босиқлиқ, хушёrlик; билимли:

Шайх Шариф Балхда дебдурки, бизнинг Абу Мансурға Хирийда бир ўғул бўлди. Андоқ ҳанг. Ва ҳанг лафзибурки, жамеъ яхшиликлар анда даржедур [НМ, 229].

هانг II – аскар, қўшин, лашкар:

Қирққандин ики-уч кун ўтибон бўлмиш эди,
Ўйлакум ҳанги пай эткайлар ики дилкаш ёй [БВ, 407].

Чатка // Чаткаcola // коло I – мулқ, қимматли нарсалар:

[Хожа Кутбиiddин Яҳъе Нишибурий қ.с.]. Ва етти қатла ҳаж гузарлабдур. Бир кун ўз қай ва колоси бошиға ёзиға борғондур [НМ, 409].

Чатка кола II – қовоқ, шароб учун қовоқдан тайёрланган идиш, шароб сақланадиган қовоқ:

Пиёла бирла май оғзимға кўпдин қуима, эй соқий,
Ким ул жавҳарға гўёқим муносиб кайл эрур кола [НН, 459].

مورچه mўrcha I – чумоли, қумурсқа:

Саводи холи анинг лаъли руҳпарвар аро,
Магарки мўrча нисфи узулди шаккар аро [НН, 26].

Ёки:

Мўrча минг шери жиён қила олмаған ишни нечук қила олғай ... [FC, 15].

مورچه mўrcha II – қумурсқаларча, чумолиларча:

*Дашти фанони мўрча йўқ шерларга саф,
Гарчи маҳуф йўлдуур, эт азму лотахаф* [БВ, 218].

فوسوس фусус I – афсус, надомат:

*Навоий, тилинг асрарил зинҳор,
Олсангким, емай даҳр ишидин Фусус* [БВ, 633].

فصوص фусус II – 1. узук қошига ўтказилган қимматбаҳо тош;
2. илми каломга дахлдор китоб номи:

*Лаълинг нигини шарҳидадур гўйиё фусус,
Ҳар жузвиди нишонаи вақф айлади бу фас* [НШ, 198].

Мухиддин Ибн ал-Аъробийнинг тасаввуфга доир “Фусус ал-хикам” [ҳикматлар тоши] номли асари (пайғамбарлик бурч-уҳдалари борасида мажоз ва имо-ишораларга тўла араб тилида ёзилган китоб:

[Шайх Садриддин Равосий Й. Бадахшон шоҳиғаким, анга мурид бўлиб эрди, “Фусус” дарс айттур эрди, кўнглумни Басе сайд қилди [МН, 35].

Чекин I – ўсимлик:

*Бу чекин қўйи эмди бўлди қиёғ
Ки, кўнгулни қияр қиёғ бикин* [БВ, 481].

Чекин II – ипак:

*Чекилур эрди сабзаи хатти,
Кўнглум ичраки дедим ани чекин* [БВ, 491].

Шундай қилиб, шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маъновий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади.

Бир сўз билан айтганда, транслитерацияда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиёти-

мизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим. Зоро, МАТда шаклдошлиқ ҳосил қилувчи сўзларни матнлараро қиёсий тадқиқ этишда аслият ва луғат манбалар муҳим ўрин тутади.

Навоий асарлари матнининг транслитерацияси жараёнида сўз тадқиқи тамойиллари

Мумтоз адабиётга доир қўлёзма асарни нашрга тайёрлаш матн-шуносдан уни ҳар томонлама текстологик тадқиқдан ўтказиш билан бирга, матннаги ҳар бир сўзниң китобхонга тушунарли бўлишини ҳисобга олган ҳолда иш олиб боришни талаб қиласди. Бет остида ёки матн сўнгидаги нотаниш сўзлар луғати илова қилиб берилади. Навоий асарлари тили учун маҳсус изоҳли луғат яратилган. Шундан маълум бўладики, шоир асарлари матнини ўрганишнинг муҳим бир тамоили - бу, сўзни матн контекстидан келиб чиқиб тўғри талқин қилиш ва шарҳлаб беришдир.

Туркий манбалардаги сўз ва ибораларни тўплаш, уларни илмий изоҳлаш анъанаси XI асрда яратилган "Девону луғотит турк"ка бориб тақалади. Луғат муаллифи Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарий ўз давридаги турли қабила уруғлари тилига мансуб сўз ва ибораларни йиғиб, келажак авлод учун нодир хазина қолдирди. Бу борада луғатшунос шундай ёзади: "Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни ҳам аниқ-лаш учун қилдим. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим"¹⁰².

Хоразмлик аллома Маҳмуд Замаҳшарий ҳам "Мақомот уз-Замаҳшарий", "Атвоқ уз-заҳаб", "Ал-Мусотақсо фи амсол ал-араб", "Наво-биғ ул-калим" каби асарларида араб халқ

¹⁰² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т. I-III. – Т.: Фан, 1960-1963. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов; Девону луғотит турк. Индекс-луғат/ Г.А. Абдурахмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967.

мақоллари ва ҳикматли сўз ва ибораларини тўплашга эътиборни қаратган. Бинобарин, Навоий бундай сўз ва иборалар, афоризмларни Замаҳшарий, Саккокий, Ибн Ҳожиб, Тафтазоний каби луғатшунос, сўзшунос алломалар каби йиғган. Бу борада адабиётшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов шундай деб ёзди: "Замаҳшарий асарларининг, хусусан, "Маҳбуб ул-қулууб"нинг яратилишига муайян таъсири бўлган бўлиши керак. Аммо бу ҳақда биз ҳали жиддий ўйлаб кўрганимиз йўқ"¹⁰³.

Ўрта асрларда Маҳмуд Кошғарийга ўхшаш ишни Алишер Навоий бажарди. Зотан, улуғ шоир асарларида "Девону луғотит турк"да учраган кўплаб этномимлар соф тилшунослик ва адабиётшуносликка оид атамалар билан бирга кенагас, қовчин, қўнғирот, чиғатой, барлос, қиёт, тархон, арлот, жалойир, чиют, туркман, найман, манғит ва бошқа туркий уруғ, элатларнинг номини такрор-такрор учратамиз¹⁰⁴. Шунингдек, шоир асарларида ҳалқ оғзаки ижоди намуналари, афоризмлар, ҳикматли сўzlар, араб мақоллари ҳам тез-тез учрайди. Демак, уларни адабий манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан чукур тадқиқ этмасдан туриб, бошқа матний таҳдилларга тортиш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, матншуносликнинг муҳим босқичларидан бири бўлган матн сўzlари тарихи, имлоси ёки маъноси тушунилиши қийин сўз ва ибораларни текширмасдан тадқиқотчida шоир назарда тутган фикр-мулоҳазалар ҳақида етарли даражада тасаввур ҳосил қилинмайди. Шундагина Навоий асарлари матнини тўлиқ англаш имконияти вужудга келади.

Шундай экан, шоирнинг барча асарлари матнини мисрама-мисра, қаторма-қатор тўғри ўқиши асносида АНАТИЛда қайд этилмаган, нотаниш, тушунилиши қийин сўз ва ибораларни аниклаш, матнлараро қиёслаш тадқиқотимиз вазифасига киради.

Ўтмишда яратилган мумтоз асарларнинг юзага келиши ва илмий-танқидий матнларининг яратилиши билан боғлиқ

¹⁰³ Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – Б.66.

¹⁰⁴ Бу ҳақда қаранг: Умаров Э.А. Навоий давридаги Ҳирот ўзбеклари тили//Адабий мерос. – Т., 1986. -№ 4. – Б. 39–44.

жараёнлар таҳлили сўз тарихига диққат қаратишга ундаиди. Матн тарихи сўз тадқиқи билан бевосита боғлиқ жараён. Ҳар қандай ҳолатда матнни англаб амалга оширилган ҳаракатлар маҳсулидир. Демак, биринчи навбатда, матн табдилида эътиборни матнда ишлатилган сўзларнинг шакли, мазмуни ва моҳиятини кўздан кечириш лозим. Матн табдилида сўз тадқиқи жiddий муаммо ҳисобланади. Зеро, навоийшунос, матншунос олим Порсо Шамсиев фикрича ҳам, “бадиий матндаги тушунилиши қийин сўзлар устида ишлаш текстологияда қабул қилинган мақбул тамойилларидан бири ҳисобланади”¹⁰⁵. Шунинг учун ҳам, сўз тадқиқи тамойили, энг аввало, шоир асарлари матнини мумкин қадар кенгроқ кузатиш имконини беради. Айни маънода, шоир асарларини жаҳон матншунослиги ва адабий манбашунослигига ўтказилган самарали тажрибалар ва эришилган натижалар кўламида тадқиқ қилишни зарурий ҳол, деб биламиз. Бундан икки мақсад кўзланган: биринчидан, Навоий ижодиётининг матншунослик нуқтаи назаридан комплекс ўрганилишига эришиш; иккинчидан, бу бой эмпирик далилларга эга улкан меросни китобхонга тўла-тўқис етказиш ва тушунтириш кўзда тутилади.

Матншуносликда матн тарихи устуворлик касб этиб, уни комплекс ўрганиш асосида тадқиқ этиш лозимлиги англашилади. Бунда, биринчи навбатда, матнни ички омиллар асосида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир ибора, киритмаларнинг матнлараро назарий-амалий тадқиқи, маъно кўламини аниқлаш тадқиқотнинг қимматини белгилайди. Зотан, “асар матни тарихи тушунчаси” муайян асарнинг ҳамма масалаларини қамраб олади. Асарга алоқадор ҳамма масалаларни фақат тўлиқ ўрганишгина бизга асар матни тарихини том маънода кашф этиш имконини беради¹⁰⁶.

Шу ўринда яна шуни ҳам эътироф этиш жоиз. Матншунос олим Д.С.Лихачев шундай ёзади: “рус матншунослигига

¹⁰⁵ Ўша асар. – Б.25.

¹⁰⁶ Лихачев Д.С. При участии А.А. Алексеева и А.Т.Боброва. Текстология на материале русской литературы. X-XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – С.34.

танқидий матн тузиш принциплари матншунос А.Щлецер томонидан ҳам шакллантирилган. У танқидий матн тузиш тамойилларини “кичик танқид” ёки “сўз танқиди” деб ҳам атаган¹⁰⁷. Таъкидлаганимиздек, Навоий асарлари матн тарихини ўрганишнинг муҳим тамойили матннинг кичик бирлиги бўлган сўз тадқиқи устида изчил иш олиб боришидир. Шунингдек, Д.С.Лихачев ўз асарида матншунос С.М.Бондининг матн тарихи ҳақидаги қарашлари борасида сўз юритиб, олимнинг “бизни сўзларнинг ўзи қизиқтиради”¹⁰⁸, деган иборасига эътиборни қаратиши ҳам бежиз эмас эди. Зоро, узоқ йиллар Навоий асарлари матни устида мashaққатли меҳнат қилган матншунос олим Порсо Шамсиевнинг шоир асарлари тилига бағишлиб изоҳли луғат тузиши¹⁰⁹ ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир. Бизнингча, П.Шамсиев, С.Иброҳимовлар мазкур луғатлари ёрдамида бу муаммони ҳал этишга ҳаракат қилишган.

Кўринадики, матн ва сўз тадқиқи тамойилини матншунослик ва адабий манбашунослик нуқтаи назаридан талқин этишга асослар етарли. Энг муҳими, бизнингча, у Навоий асарлари матн тарихи бўйича олиб бориладиган бой эмпирик тадқиқотлар учун жаҳон филология фанларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш йўлидаги тажриба сифатида методологик аҳамият касб этади.

Шоирнинг бой адабий, илмий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлашда луғат манбаларнинг ўрни бекиёс. Шу жиҳатдан, Навоий асарлари юзасидан ўтмишда ва ҳозирда ҳам бир қатор ноёб луғатлар яратилган. Масалан, “Бадоеъ ул-луғат”, “Ҳамса бо ҳалли луғат”, “Абушқа”, “Санглох”, “Луғати атрокия”, “Луғати туркий”, “Луғати чиғатои ва туркий-усмоний”, “Ҳалли луғати “Ҳамса”йи Навоий”, “Ҳалли луғоти чиғатои “Ҳамса”йи Навоий”, “Нисоби Навоий”, “Луғати Амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғоти

¹⁰⁷ Там же. – С.29.

¹⁰⁸ Ўша асар. – Б.38.

¹⁰⁹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.784.

чиғатойи^{*} каби кўлёзма ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат” (1953) ва яна шу муаллифлар иштирокида “Навоий асарлари луғати” (1972); “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” (1983–1985), Ботирбек Ҳасанов томонидан тузилган “Навоий асарлари учун қисқача луғат” (1993) сингари луғатлар шулар жумласидандир. Бу луғатларда Навоий асарларида кўлланилган минглаб туркий, форсий ва арабий сўз ва иборалар изоҳланган. Улардан ҳозирча нисбатан тўлиқроғи IV жилдли “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”дир¹¹⁰.

Афсуски, Навоий асарларига шунчалик кўп луғатлар тузилган бўлса-да, шоирнинг сўз бойлигини тўла акс эттира олмайди. Шоирнинг 20 жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”даги айрим сўз ва ибораларни тўрт жилдлик “Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати”дан (АНАТИЛ) қидирганимизда бунга амин бўлдик. Навоий асарлари нашрларида изоҳланмаган, шарҳланмаган сўзларнинг миқдорини аниқлаш мақсадида қўйидаги тамойилларга асосланиб иш юритдик:

- маъноси тушунилиши қийин сўз ва ибораларни ҳар бир жилдан мисрама-мисра, қаторма-қатор ўқиш, кўлёзмага қиёслаш жараёнида йиғиш;
- сўз ва ибораларнинг адресати, статистикасини аниқ кўрсатиш;
- нашр ва луғатда имловий хатолар билан ёзилган сўз ва ибораларни кўлёзма асосида тузатиш;
- тадқиқотда АНАТИЛда мавжуд бўлган айрим сўзларнинг фонетик вариантларини қайд этиш.

Навоий асарлари матнидан янги аниқланган сўз ва ибораларни йиғишининг назарий ва амалий тамойиллари ҳамда

* Айни пайтда ушбу кўлёзма луғатлар ЎзРФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар хазинасида №7863, 9954, 6803, 3324, 5197 каби инвентар рақамлар остида сакланмоқда.

¹¹⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.1. –Т.: Фан, 1983. – Б.656; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.2 –Т.: Фан, 1983. – Б.642; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.3 – Т.: Фан, 1984. – Б. 24; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.4. –Т.: Фан, 1985. – Б.634.

у билан боғлиқ масалаларнинг умумий ва хусусий жиҳатларидан маълум бўлаётирки, жаҳон матншунослигида ва адабий манбашунослигида матн ва сўз тадқиқи масаласи алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилиши, айниқса, матн тадқиқи пухта амалга оширилиши учун ҳар бир сўз, ҳар бир иборанинг матний асоси, шаклий-маъновий хусусияти ҳам тадқиқ этилиши ўз эътирофини топган бўлса-да, ўзбек манбашунослигида айрим мумтоз асарлар матний тадқиқи бўйича амалга оширилган бундай тадқиқот ишларига етарли даражада эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, мумтоз асарнинг матний хусусиятларини тўлиқ, мукаммал ўрганиш учун, аввало, унинг мукаммал, тўлиқ ҳолатдаги изоҳли луғатини ҳам тузиш мақсадга мувофиқ. Шундагина у ёки бу мумтоз асарнинг матн тадқиқи тўлиқ амалга оширилган деб, ҳисоблаш мумкин. Шу жиҳатдан тушунилиши қийин, нотаниш сўзларни аниклаш, унинг маъновий хусусиятларини белгилаш, матн орасидаги ўрнини ҳис қилиш каби бир қатор илмий вазифалар олдимизда кўндаланг бўлди. Матнни тадқиқ этишда сўз тадқиқи шоир асарлари матнини мумкин қадар кенгроқ кузатиш имконини беради. Бунда икки фойда бор: биринчидан, аввало, Навоий ижодиётидаги сўз бойлиги миқдори ҳақида тасаввурни тиниклаштирамиз; иккинчидан, бу бой ва улкан меросдан китобхон тўла-тўқис баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлади.

Ана шу мақсад ва вазифаларни бажариш учун тадқиқот олдига яна қуйидаги талаблар қўйилди:

1. АНАТИЛга кирмай қолган сўз ва ибораларни ҳар бир асар, ҳар бир жаңрдаги матнни матншунослик ва адабий манбашунослик нуқтаи назаридан тўғри ўқиш жараёнида йиғиш, уларни аслиятга қиёслаш, тартиблаш, изоҳлаш ҳамда мумтоз ва жорий алифбода ифода этиш.

2. Айрим тушунилиши қийин сўз ва ибораларни чукур таҳлил этишда нафақат ички манбаларга, балки ташки манбаларга, яъни матншуносликка даҳлдор ёндош соҳа материалларига қиёслаш, маҳсус изланишларни ташкил этиш.

3. Ишда статистик таҳлил методидан фойдаланиш.

Навоий асарлари матни статистик усуулларда кўпроқ тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган. Бироқ кейинчалик умумфилологик текширувлар натижаси тақозосига кўра, бу усул матншуносликда ҳам жорий қилина бошланди. Зеро, матншунослик тил ва адабиёт билимларининг ўзаро ўйғунлашувида таркиб топган соҳадир. Негаки, мумтоз адабиёт тарихи матнлари тил тарихи нуқтаи назаридан, диахрон аспектда тадқиқ этиш билан боғлиқ назарий-амалий масалалар матншуносликда ҳам ўрганилади.

МАТ дан аниқланган 5358 та, такрори билан 6082 тадан ортиқ бундай сўз ва ибораларнинг АНАТИЛга кирмай қолиш сабаблари қуидагилардан иборат:

1) собиқ Иттифоқ даврида шўро мафкураси туфайли Навоий асарлари матнининг тўлиқ ва мукаммал нашри бўлмаган;

2) давр мафкурасига кўра айрим диний-тасаввуфий сўз ва атамалар луғатдан маҳсус тушириб қолдирилган;

3) маъноси аниқланмаган, тушунилиши қийин ёки изоҳлаш имкони бўлмай қолган сўз ва иборалар луғатдан тушириб қолдирилган;

4) нашрларда нотўғри ёзилган сўзлар тадқиқотчига маъносини изоҳлашга имкон бермаган;

5) сўзларнинг қўлёзмадаги шакли нотўғри ўқилганилиги оқибатида бундай сўз ва иборалар луғатдан тушириб қолган.

Куйида бу ҳолатни тасаввур қилиш имкониятини яратиш мақсадида¹¹¹ шоирнинг фақат “Бадоєъ ул-бидоя” асаридан мисоллар билан чекланамиз:

“Бадоєъ ул-бидоя”дан янги аниқланган сўз ва ибораларнинг матний асослари

Ушбу асар йигирма жилдлик Алишер Навоий “Мукаммал асарлари тўплами” (МАТ)¹¹² биринчи жилдини ташкил этади. Асар 1987 йили “Фан” нашриёти томонидан нашр этилган

¹¹¹ Шоирнинг бошқа барча назмий, насрый, асарларидан янги аниқланган сўз ва иборалар ва уларнинг матний асослари иловада келтириллади.

¹¹² Алишер Навоий. “Мукаммал асарлар тўплами” кейинги ўринларда МАТ тарзида берилди.

бўлиб, девон таркибига лирик жанрлардаги асарлар киритилган¹¹³. Янги аниқланган сўзлар [деярли] барча лирик жанрларда учрайди:

Дебоча

Дебочадан АНАТИЛ (3)га кирмай қолган 49 та сўз ва ибора аниқланди. Нашр билан луғатни қиёслаш дебочадаги 50 та сўз изоҳланмасдан қолганлигини кўрсатади. Улар куйидагилар:

عدل آئین – адолатли, инсофли, ҳақиқатпарвар, адолатманд:

Адлоинеким, раият риоятида инсофи дехқони мададидин Миррихи қахтандеш савобит доналарин сипеҳр мазраъида экти [15]¹¹⁴.

تۈركىيەشۇر – туркий нишонли; шүх феълли:

Va ئارىبىرىك بۇكىم، ئارويىبى ماونىي يكتىسوبى يەنلىك ئاروبات يېلىملىرىدا تابى سايىخىنى ئورباتغا سۆلھەن فۆرسىيەدىسپەر وە تۈركىيەشۇر ئىگىتلىرى سارخايلى ئەرى ازىز سۇچايلىي دوما تەۋفىقىخىم... [15].

ماھофил – базм жойи, мажлис; анжуман:

Va دۇرارбор تىلىغا ماجсолисدا بازىي ابېتىم мازкур وە گەۋەرنىسپەر ئىلىگىغا ماھофىلدە بازىي ئازالىيەتىم маستур بۇلۇر эрدى [7];

Куйида жойни иқтисод қилиш мақсадида сўзларнинг ўзини келтирамиз:

دلىرىلىك, بولماماڭلىق [21]; كنج بخش گانجباخش [15],
далирлик [24],

دامه дақойиқшиор [24], عطارد [18], اتورد [18],
عشوه كرلىك [13], انساب لىق [13], زايدالحد
ишвагарлик [22], كارونسىز [16], سەزىز كران سىز [16],
لطافت امېز [16], لاطفەت شuar [15],
كىشىركىشىلىك [21], لاطفەت شuar [15],
ماۋەيزاتىسىز [21], كىشىركىشىلىك [21],
موعظە پەرداز [21], مەۋەيزاتىرىز [21],
ماۋەيزاتاردىز [21], مەۋەيزاتانلىق [21],
منقۇت انكىز [21], مەۋەيزاتانلىق [21],
مانفااتانلىق [21], مەۋەيزاتانلىق [21],
مانفااتلىق [17], مەۋەيزاتانلىق [17],
مافتۇنлуغ [23], مەۋەيزاتانلىق [17],
پېراستە [23], مەۋەيزاتانلىق [17],
ماخтуت [13], مەۋەيزاتانلىق [13],
مۇلکىстон [13], مەۋەيزاتانلىق [13],
ماشукшева [13], مەۋەيزاتانلىق [13],
ملکستان [13], مەۋەيزاتانلىق [13]

¹¹³ Алишер Навоий. Бадоев ул-бадоя /Муқаммал асарлар тўплами. I жилд. – Т.: Фан, 1987. – Б.724.

¹¹⁴ Қавс ичидаги рақамлар эса асар саҳифасини кўрсатади.

Фазаллар

Газаллардан АНАТИЛға кирмай қолган 152 та, (қайтариғи билан 159 та) сүз ва ибора аникланды. Нашрда күйидаги сүз ва иборалар тушиб қолган:

ишрабу ё **айюҳал-ат-шон** – ичингиз, эйташналар:

Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин ишрабу ё айюҳал-ат-шон келур ҳар дам нидо [29].

زبده зұбда – сарвар, сара:

Чун коинот зұбдаси ожиз құриб ўзин,
Хамд эта олмас онча фасоҳат била санга [31].

وادي خرم водийи хуррам - шодлик водийси, хурсандлик водийси; поклик водийси; дилписандлик водийси:

*Йүл эмас, Ясрибда йиртибдур юрин тирнөг ила
Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро [33].*

فال رقتار لىغ *фалакрафторлиғ* - фалақдек тезюрадиган, фалақдек тез айланадиган:

Гар қүёш зангин фалакрафторлиг рахшингга ос
Ким, тузар үл занг навханг нағмасин ағғон аро [41].

¹¹⁵ Аллоҳнинг сифатларидан бири.

Ушбу сўз ва иборалар ҳам нашрда учрамайди:

16-ғазалда 1 та сүз: عنابكون уннобгун [41]; 17-ғазалда 1 та сүз: مورچه мүрчә [44]; 39-ғазалда 1 та сүз: عصمت الدنیا исмат уд-дунё [60]; 43-ғазалда 1 та сүз: برعکس баракс [68]; 56-ғазалда 1 та сүз: شیشلادى شишлади [72]; 64-ғазалда 1 та сүз: خاصه хоссалилах [78]; 65-ғазалда 1 та сүз: سیزشروع қатлойин [79]; 66-ғазалда 2 та сүз: قاتله شаръисиз [79]; 68-ғазалда 1 та сүз: سیزه خسته хастасиз [81]; 72-ғазалда 2 та сүз: براصل بارасл [84]; 90-ғазалда 2 та сүз: چیوروب чивуруб [85]; 94-ғазалда 2 та сүз: علی خرام عالایخассалом [98]; 94-ғазалда 2 та сүз: نقدالغنج تاریخ нақд үл-ғанж [101]; 102-ғазалда 1 та сүз: نصو ح Насух [106]; 105-ғазалда 1 та сүз: زوربازو بارқандон [109]; 107-ғазалда 1 та сүз: زیوربوزу [110]; 109-ғазалда 1 та сүз: زهرأشام захрошом [111]; 113-ғазалда 1 та арабий ибора:

پىل نهادى وادى المقصىد، وَجَنَّا مَا هُزْعَقْتُو
важадно мохув ал-мақсуд [115]; 121-ғазалда 2 та сүз:
пилниходий [120]; 127-ғазалда 1 та сүз:
хар [122];

محنت خانه: میرم شیوه мубримшева [125]; 141-ғазалда 1 та сүз: мәхнатхона [135]; 145-ғазалда 1 та сүз: بل لانмак [138]; 168-ғазалда 1 та сүз: سواد الوجه завод ул-важх [153]; 195-ғазалда 1 та сүз: қалкөн قبا خمیازه хамёза [172]; 198-ғазалда 1 та сүз: گولگونقاپو [175]; 199-ғазалда 1 та сүз: مفتون муфаттин [175]; 206-ғазалда 1 та сүз: گەن پېر يۈپقى [181]; 216-ғазалда 1 та сүз: نەسیز غم سىز ғامсиз [201], 234-ғазалда 6 та сүз: گۇھانپىر [188]; 234-ғазалда 6 та сүз: نەمسىز مرھم سىز ھەممەم ҳامдамсиз [201], 236-ғазалда 1 та сүз: نەمسىز مەتم سىز ھەممەم ھامсиз [201], 236-ғазалда 1 та сүз: گلزارسىز ھەممەم ھامсиз [201]; 239-ғазалда 7 та сүз: درس خوان گулзорсиз [202]; 239-ғазалда 7 та сүз: دلارسىز آزارسىز [204], 240-ғазалда 5 та сүз: زىنارسىز گۇلرخسарسىز [204], 243-ғазалда 1 та сүз: طەھارت سىز ھەممەم ھامсиз [204]; 243-ғазалда 1 та сүз: بىكەن سىز ھەممەم ھامسиз [204]; 253-ғазалда 5 та сүз: قىربان سىز ھەممەم ھامسиз [204], 255-ғазалда 1 та сүз: پايكونسиз سلطان سىز ھەممەم ھامسиз [204], 255-ғазалда 1 та сүз: طەھارت سىز ھەممەم ھامسиз [204].

таҳоратсиз [215]; 256-ғазалда 2 та сўз: **беконун** [216], **шуре**, **би قانون** [216], шухра [216]; 264-ғазалда 1 та сўз:

бигар күнгүлсизлик [221]; 265-ғазалда 1 та сўз: **беконун** [216], **шуре**, **би قانون** [216], шухра [216]; 266-ғазалда 1 та сўз: **зарчашм** [223]; 267-ғазалда 2 та сўз: **шахна** [224], **шуре**, **би قانون** [224]; 271-ғазалда 1 та сўз: **мөхор** [230]; 276-ғазалда 1 та сўз: **руфу қилмиш** [232]; 280-ғазалда 2 та сўз: **дердср** [234], **сенсиз** [234]; 284-ғазалда 3 та сўз: **морхат** [237], **хадсиз** [236], **сииз** [237], **тоқилмиш** [237]; 285-ғазалда 2 та сўз: **балолик** [237], **азаде** [237], **серхш** [237], **сархаш** [242]; 306-ғазалда 1 та сўз: **тозсииз** [252]; 309-ғазалда 3 та сўз ва ибора: **сандологин** [254], **шужоъ** [13], **жавазал-иснайни шоъ** [255]; 310-ғазалда 1 та сўз: **дунёлик** [255]; 311-ғазалда 1 та сўз: **асраъ** [256]; 313-ғазалда 1 та сўз: **шамъжабин** [257]; 315-ғазалда 2 та сўз ва сўз бирикмаси: **музлам** [259], **Расули алайҳиссалом** [259]; 321-ғазалда 1 та сўз: **сенсиз** [264]; 323-ғазалда 2 та сўз: **дешн** [265], **душманкомлиғ** [265]; 324-ғазалда 1 та сўз: **флак мидор** [266]; 325-ғазалда 1 та сўз: **соуст** [266], **піман** [266], **сутиаймонлик** [266]; 326-ғазалда 2 та сўз: **лоукш** [267], **лавкашаф** [267], **баргулов** [277], **чиллавор** [276]; 339-ғазалда 1 та сўз: **таҳаккум** [282]; 369-ғазалда 1 та сўз: **намнок** [292]; 368-ғазалда 1 та сўз: **қўлмош** [296]; 379-ғазалда 1 та сўз: **силикнчак** [304]; 392-ғазалда 1 та сўз: **заман** [314]; 395-ғазалда 1 та сўз: **сабзагун** [316]; 403-ғазалда 1 та сўз: **паркпайванд** [321]; 406-ғазалда 1 та сўз: **сенсиз** [324]; 407-ғазалда 1 та сўз: **куҳанпир** [324]; 407-ғазалда 1 та сўз: **бемаломат** [347]; 442-ғазалда 2 та сўз: **ибтилосиз** [360]; 461-ғазалда 1 та сўз: **дукулдамак** [362]; 462-ғазалда 1 та сўз: **сенсиз** [362]; 478-ғазалда 1 та сўз: **конкюл** [374], **кўнгулсиз** [374]; 482-

ғазалда 1 та сўз: سینوقتور سا синуқтурса [376]; 485-ғазалда 1 та
 сўз: اشک سیز қарорсиз [379]; 495-ғазалда 1 та сўз: قرارسیز
 [385]; 498-ғазалда 1 та сўз: پرخم لیق пурхамлиқ [387]; 504-ғазалда
 1 та сўз: بیگانمادیم беганмадим [392]; 533-ғазалда 1 та сўз:
 سیزکل گулсиз [412]; 540-ғазалда 1 та сўз: کتون катун [417]; 544-ғазалда
 1 та сўз: بیگانماس بеганмас [419]; 546-ғазалда 1 та сўз:
 مونگا بدی мунгайди [421]; 561-ғазалда 1 та сўз: آزادی озодий [431]; 568-
 ғазалда 1 та сўз: شمع سیز شамъсиз [435]; 574-ғазалда 1 та сўз:
 برک بارак [440]; 577-ғазалда 1 та сўз: یازغوجی ёзғучи [442]; 589-
 ғазалда 1 та сўз: شنجرف шанжарф [451]; 593-ғазалда 1 та сўз:
 شک شаксиз [454]; 599-ғазалда 1 та сўз: بیگانمای بеганмай [459];
 607-ғазалда 1 та сўз: بیگانماس بеганмас [465]; 610 ғазалда 1 та
 арабий ибора: عَلَيْهِ أَلَا هُوَ لَا يَلِهُ اَلَا هُوَ ضَوَّافٌ زَوَّافٌ
 2 та сўз ва арабий ибора: عَلَيْهِ أَلَا هُوَ ضَوَّافٌ زَوَّافٌ
 [473]; 623-ғазалда 1 та сўз: فغان لیغ фифонлиғ [476]; 625- ғазалда 1
 та сўз: مخض ناشکلوجу ношукурлуг [477]; 633-ғазалда 1 та сўз:
 مухаммар خولоқ хўлуқ [482]; 646-ғазалда 1 та сўз: مختل خолоқ
 ғазалда 1 та сўз: مختار جلاودار жилавдор [498]; 660-ғазалда 2 та сўз:
 مختار مختار مختار مختار مختار مختار مختار مختار مختار
 муҳтал [500]; 671-ғазалда 1 та сўз: تولغى مختار مختار مختار مختار
 тулғи [507]; 672-ғазалда 1 та сўз: یونماғлиқ یўнмоғлиқ [508]; 674-
 ғазалда 1 та арабий бирикма: فی امان اللہ فی امان اللہ فی امان اللہ
 ғазалда 1 та сўз: قویماماق کўзнатак [516]; 684-ғазалда 1 та сўз:
 қўймамоқ [518]; 698-ғазалда 1 та сўз: آزرده جان озурдажон [525];
 699-ғазалда 1 та сўз: افسرده دل افسرده دل افسرده دل افسرده دل
 703-ғазалда 1 та сўз: افսرده دل افسرده دل افسرده دل افسرده دل
 708-ғазалда 1 та сўз: گلفами گулфомий [532]; 714-ғазалда 1 та сўз:
 قصه پرداز қиссапардоз [535]; 723-
 ғазалда 1 та сўз: اویقوسیز یўкүсиз [541]; 739-ғазалда 1 та сўз:
 روح آشام مقریپشه муқаммирпеша [552]; 757-ғазалда 1 та сўз:
 روح آشام مقریپشه رخوشوم [564]; 758-ғазалда 1 та сўз: شیطان صفت
 شایтонсифат [564]; 770-ғазалда 1 та сўз: می آورد مایолуд [573].

Мустазодлар

Мустазодлардан АНАТИЛда қайд этилмаган 1 та сўз
 аниқланди: اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق اشقاق

Мухаммаслар

Мухаммаслардан луғатга кирмай қолган 4 та сўз аниқланди: 3-мухаммасда 1 та сўз: **عَرْ افْرُوز** мөхрафрӯз [589]; 5-мухаммасда 3 та сўз: **دَلَار سِيز** дилдорсиз [592], **كَلْرَخَار سِيز** қлархарсиз [592], **غُلْرُخَور سِيز** гулзорсиз [592].

Мусаддаслар

Мусаддаслардан АНАТИЛ да эътироф этилмаган 5 та сўз аниқланди. Улар қуидагилар: 1-мусаддасда 2 та сўз ва арабий сўз бирикма: **لَعْنَةَ اللَّهِ** ли мааллоҳ [595], **بَقْدَةَ بَانَاقَةَ** банакд [596]; 2-мусаддасда 3 та сўз: **كَرْدَمَ قَوْيَار مَاغْلِيغَ**, **كَرْدَمَ جَاجْدَمَ** қўормоғлиғ [597], **ثَلَثَةَ سُولَسَ** [597].

Таржеъбандлар

Таржеъбандлардан луғатга кирмай қолган 12 та сўз аниқланди. Улар қуидагилар: I таржеъбанднинг V қисмида 2 та сўз: **پُرِي وَار** дурдкашлик [604], **دُورَدْ كَشْ لَيْك** паривор [605]; VI қисмида 1 та сўз: **مَيْ سِيز** майсиз [606]; IX қисмида 1 та сўз: **فَغْوَرْ** фагфур осмоқ [608]; 2-таржеъбанднинг II қисмида 2 та сўз: **شَانَ اللَّهِ شَانَ اللَّهِ** шаънауллоҳ [611]; III қисмида 1 та арабий ибора:

فَهُنَّا لَيْقَةَ الْمَعْانِي фахум лояъруфу ҳозалмаоний [612]; V қисмида 1 та сўз: **نَكُونْ قَدْ** нигунқад [614]; VIII қисмида 1 та сўз: **شَعْاعِي** шуъойи [617]; 3-таржиъбанднинг V қисмида 1 та сўз:

شَارَاهْ لَيْقَةَ шароралиқ [622]; VI қисми-да 1 та сўз: **خَایْ** ҳай [623]; VII қисмида 1 та сўз: **بَيْ عَنَيْتَ** би ғаният [624].

Қитъалар

Қитъалардан луғатга қайд этилмаган 10 та сўз ва бирикма аниқланди: 12-қитъада 1 та сўз: **دَرْ سِيز** дурсиз [630]; 16-қитъада 1 та сўз: **ضَدِيْتْ** фусус [632]; 23-қитъада 2 та сўз: **زَيْدِيْيَةَ** зиддият [633]; 28-қитъада 1 та сўз: **صَيَامْ سِيز** саём ҳангомсиз [633]; 40-қитъада 2 та сўз: **سَاغْلِيغَ** соғлиғ [637], **قَوْزِي لَيْقَةَ** қўзи лиқ [638]; 41-қитъада 3 та сўз ва бирикмаси: **نَظَامَ الْمَالِكَ** низом ул-мulk [638], **صَاحِبُ اعْظَمْ** соҳиби аъзам [638].

Рубоийлар

Рубоийлардан АНАТИЛдан тушиб қолган 6 та сўз аниқланди: 1-рубоийда 1 та арабий ибора:

سُبْخَانَ اللَّهِ خَالِقِي نُورُ الْمَجْدِ أَعْلَى سубҳоналлоҳу холиқи зул-мажди ало [645]; 17-рубоийда 1 та сўз: سبزدواج сабздавож [645]; 53-рубоийда 1 та сўз: مایتھل моятаҳаллал [653]; 60-рубоийда 1 та сўз: رؤیت руъят [654]; 61-рубоийда 2 та сўз: بِرْ لَهْ парло [654]; 63-рубоийда 1 та сўз: میر خصل мөхриҳисол [655].

Луғзлар

Луғзлардан АНАТИЛга кирмай қолган 5 та сўз аниқланди: "Қалам" номли 1-луғзда 2 та сўз ва бирикма: نوازِر навозир [663]; киром ул-котибин [663]; "Танга" номли 2-луғзда 1 та сўз: حُمَسُ الْمَبَارِكِ خумс ул-муборак [663]; "Миқроз" номли 4-луғзда 2 та сўз: اسْتَظْهَارِ الْمَأْشِتُورِ وَرِ اولмаштуур [664].

Туюқлар

Туюқлардан луғатга кирмай қолган 1 та сўз аниқланди: رنچ کش منکرسиз мункирсиз [681].

Фардлар

Фардлардан луғатга кирмай қолган 2 та сўз аниқланди: 7-фардда 1 та сўз: مزوو музаввир [685]; 13-фардда 1 та сўз: رنج کش ранжкаш [686].

Шундай қилиб, "Бадоеъ ул-бидоя"асари бўйича "дебоча"да 49 та, такори билан 50 та, ғазалларда 152 та, қайтариғи билан 159 та, мустазодларда 1 та, мухаммасларда 4 та, мусаддасларда 5 та, таржеъбанд-ларда 12 та, қитъаларда 10 та; рубоийларда 6 та, луғзларда 5 та, туюқларда 1 та, фардларда 2 та сўз ва иборалар АНАТИЛ га кирмай қолган. Алишер Навоийнинг "Бадоеъ ул-бидоя" асари бўйича жами 246 та, такори билан 253 сўз ва иборалар луғатга кирмай қолганлиги аниқланди ва бошқ.

Хулоса қиладиган бўлсак, Алишер Навоий асарлари матни сўзларини ўрганиш, яъни сўз тадқиқи – ундаги тушунилиши қийин, янги аниқланган сўз ва ибораларни матншунослик нуқтаи назаридан изоҳлаш адабий манбани матний тадқиқ этишдаги асосий тамойиллардан ҳисобланади. Навоий асарларидан янги аниқланган сўз ва ибораларни йиғишнинг назарий ва амалий тамойилларини белгилашда матншунослик

ва адабий манбашунослик, ўзбек тили тарихи ҳамда мумтоз асарлар тилига доир тадқиқотлар асос бўлиб хизмат қиласди.

Адабий манбани матний тадқиқ этишда мумтоз луғатларнинг ўрни

Алишер Навоий асарлари матн тарихини ўрганишда луғат манбаларининг ўрни бекиёс. Зоро, матншуносликда матн тарихини ўрганишнинг турли омиллари мавжуд¹¹⁶. Шулардан бири матнни ишончли илмий луғат манбаларига таяниб ўқиш хисобланади. Унинг тўғри ўқилишини таъминлашнинг яна бир мақбул усули луғатларга асосланишидир. Қолаверса, матншунослик ва адабий манбашуносликнинг муҳим босқичларидан бири бўлган матн тарихини пухта текширмасдан туриб, айниқса, ундаги сўзларнинг шаклий-маъновий хусусиятларини фарқламасдан муаллиф назарда тутган масалалар борасида етарлича тасаввур ҳосил қилинмайди. Бу ҳол муаллиф яратган асарга доир тўлиқ маълумотлар ёки асарнинг бадиий қимматини тўлиқ англашга монеълик қиласди. Оқибат натижада, матн тарихи етарлича ўз инкишофини топмайди.

Алишер Навоий асарларини ўқиш жараёнида учрайдиган мураккаб, тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг маъносини тушунишга ҳаракат шоирнинг ўз давридаёқ бошланган бўлиб, туркий халқлар ва қўшни давлат туркий ҳукмдорлари фармойиши билан шоир асарларининг шарҳи сифатида бир қанча луғатлар яратилган. Бугунги кунда ҳам Навоий асарларини мутолаа қилишда, албатта, луғатларга мурожаат қилинади. Мутафаккир асарларига маҳсус луғатларнинг тузилиши Навоийнинг ўз замонида ҳам кўпчилик учун оғирлик қилганини билдиради. Ҳиравийнинг “Бадоеъ ул-луғат”, “Абушқа” (XV аср), Муҳаммад Яқуб Чингининг “Келурнома”, Мирзо Меҳдиҳоннинг “Санглох”, “Мабонеъ ул-луғот” (XVIII аср), Фатҳ Алихоннинг “Луғати атрокия” (XIX аср), Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғоти чиғатои ва туркий усмоний” (XIX)

¹¹⁶ Лихачев Д.С. При участии А.А. Алексеева и А.Т.Боброва. Текстология на материале Русской литературы X-XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – С.128-129.

луғати ва яна бир қанча сўзлик – луғатлар Навоий асарларини тушунишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шоир асарлари тилига бағишиланган мазкур луғатларнинг ҳар бири ўзига хос услубда, маълум мақсадларга қаратилган ҳолда тартиб берилган¹¹⁷. Кейинги асрларда бу анъана Навоий муҳлислари томонидан ҳам давом эттирилган. Совет даврида ҳам ўзбек тилининг янгиланиб бориши туфайли замонавий луғатларга эҳтиёж туғилган. Навоий асарларига бағишиланган луғатларнинг матн табдилини яратишдаги аҳамиятини ҳисобга олиб, уларни икки кисмга бўлиб кўриб чиқиши мақсадга мувофиқдир:

1. Шарқ мумтоз қомусий луғатларининг Навоий асарларини тушунишдаги ўрни ва аҳамияти.

2. Собиқ Иттифоқ давридаги Навоий асарларига бағишилаб яратилган луғатларнинг аҳамияти ва савияси.

Юқорида таъкидланганидек, Навоий асарларига луғатлар тузиш шоирнинг ўз замонасидан бошланган. Жумладан, бизнинг кунимизгача етиб келган луғатларнинг машҳурлари сифатида “Бадоев ул-луғат”, “Хамса бо ҳалли луғат”, “Абушқа”, “Санглох”, “Луғати атрокия”, “Луғати туркий”, “Луғати чигатойи ва туркий-усмоний”, “Ҳалли луғати “Хамса”йи Навоий”, “Ҳалли луғоти чигатойи “Хамса”йи Навоий”, “Нисоби Навоий”, “Луғати Амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғоти чигатой” каби қўлёзма луғат манбаларни санаб ўтиш мумкин¹¹⁸.

¹¹⁷ Боровков А.К. “Бадаи ал-лугат” словарь Тали Имами Гератского сочинением Алишера Навои. – М., 1961; Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка. “Мабани ал-лугат” Мирзы Мехдихана. АҚД. – Т., 1967; Мухитдинов К. “Санглах” Мирзы мухаммеда Мехдихана. АҚД. – Т., 1971; Щербак А.М. Словарь Файзулла – хана. Грамматика староузбекского языка. – М. –Л., 1962; Ромаскевич А.А. Новый чигатайско – персидский словарь. – В сб. Мир Али – Шер. Л., 1928; Хафизова А. “Келурнаме” Мухамеда Якуба Чинги. – “Советская туркология”. Баку, 1973. № 3; Мухаммедов З.Б. Предворительные замечания о словаре “Ҳалли лугати чигатай”. – В сб. Тюркская лексикология и лексикография. – М., 1971; Турсунов У., Ўринбаев Б., Алиев М. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т., 1995; Ҳасанов Б. Жавоҳир хазиналари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989.

¹¹⁸ Айни пайтда ушбу қўлёзма луғатлар ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида № 7863, 9954, 6803, 3324, 5197 каби инвентар рақамлар остида сакланмоқда.

Луғатшунос С.И.Баевскийнинг маълумот¹¹⁹ беришича, XV-XVII аср-ларда “Луғати Қори Ҳисорий”, “Луғати Рустами Мавлавий”, “Луғоти Шоҳидий”, “Тұхфат ул-ушшоқ”, “Саҳҳоҳи Ажамий”, “Луғати Ҳалилий”, “Лаҳжат ул-луғот”, “Санглоҳ”, Мабонеъ ул-луғат”, “Луғоти атрокийа”, “Луғати Навоий”, “Фарҳанги ҳазрати Мир Алишер мулаққаб ал-Навоий”, “Ҳамса бо ҳалли луғот”, “Луғоти чиғатойи ва турки усмоний”, “Луғати Амир Навоий”, “Дар баёни луғати Навоий”, “Ҳалли луғоти “Ҳамса”йи Навоий”, “Хулосайи Аббосий”, “Абушқа”, “Бадоеъ ал-луғат” каби кўплаб туркий-форсий, форсий-туркий луғатлар яратилган бўлиб, уларнинг аксарияти шоир асарлари матнини ўрганишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Мазкур луғатлар қиёсан кузатилса, уларнинг аксарияти шоир асарларидағи сўзнинг матний маъноларини очиш, сўзнинг лексик-семантик ва ботиний таркибиغا чуқур назар ташлашга имкон беради ва шунинг учун ҳам матншунослик учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамият касб этиши табиийдир.

Навоий асарлари матнини ўрганиш билан боғлиқ қўлёзма луғатларнинг аҳамияти ҳақида йирик турколог олим А.К.Боровков шундай ёзади: “Чиғатой тили Шарқий Туркистан тиллари луғатлари ниҳоятда бой ва қизиқарли манба сифатида тарихий-маданий ёдгорлиги билан муҳимдир. Айниқса, ушбу луғатлар, энг муҳими, Навоий бадиий маҳоратини очишга хизмат қилди. Бундан ташқари мазкур луғатлар Фарбий Европа луғатлари қаторидан ҳам ўрин эгаллади”¹²⁰.

XV аср эски ўзбек тили луғатчилигининг тўлиқ маълумотлари, ундаги сўзлар изохи, матн шарҳи, этимологик кузатишларини Алишер Навоий асарлари мисолида кўрамиз. Сўз шарҳи, унинг ўзак ва қўшимчалар таҳлили, шунингдек омоним қаторлар, яъни шаклдошлиқ ва маънодошлиқ кўринишларининг илмий тавсифини “Муҳокамат ул-луғатайн” асари билан қиёслаб билиш мумкин.

¹¹⁹ Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Вып. 5. – М.: Издательство “Наука” главная редакция восточной литературы, 1968. – С.66–71.

¹²⁰ Боровков А.К. Лексикографическая традиция в словарях чагатайского языка. В кн. Лексикографический сборник. Вып. 4. – М., 1960. – С.151.

Тадқиқотчилар томонидан кузатилишича, узоқ ўтмиши-мизда яратилган луғатларнинг хил ва турлари кўп бўлиб, уларнинг муайян типлари гурухлаштирилган¹²¹.

Луғатлар дастлаб ўз моҳияти эътибори билан икки типга - энциклопедик ва лингвистик луғатларга бўлинади. Лингвистик луғатларнинг ҳар бири турли мақсадларда тузилган. Бу эса, қадимдан анъана сифатида давом этиб келмоқда. Масалан, "Бадоेъ ул-луғат" ёзув қоидасига шарҳ бериш ва талаффуз нормаларини белгилашга бағишиланган бўлса, "Абушқа"да қадимги туркий сўзларга изоҳ берилиши амалга оширилган. "Санглох" ва "Мунтахаб ул-луғот"ларда сайланма, яъни матндаги тушунилиши қийин, нотаниш сўзлар шарҳланган. Албатта, мазкур луғатларнинг яратилиш тарихи, тузилиши принциплари луғатшунос, матншунос олимлар томонидан атрофлича ўрганилган¹²².

Кўринадики, XV-XIX асрда шоир асарларига бағишиланган кўплаб кўлёзма луғат манбалари яратилган. Мазкур луғатларнинг ҳаммаси шоир асарлари матн тарихини ўрганишда, асар матнини таҳрир қилишда муҳим восита бўлиб хизмат қиласди. Бу масалага янада аниқлик киритиш мақсадида матншунос олим Порсо Шамсиевнинг "Хамса" достонларининг илмий-танқидий матнлари ва уларни тузиш тамойиллари бўйича олиб борган илмий кузатувларидан бир намуна келтирамиз. Бу қаторда Абдужамил، سیتٰ سیطٰ ёзган. Бу хато "A" текстида луғат ёрдамида тўғриланган. انتقا - йўқолиш, انتقا (ўчиш). LXXVI боби "б" қаторининг охиридаги 161 байтда Абдужамил انتقا سیتٰ سیطٰ сўзини ёзади. Лекин бошқа кўлёзмаларда бу сўз انتقا شаклида ёзилгандир. Маъно жиҳатдан бу икки сўздаги баъзи умумийликка қарамасдан, ҳар ҳолда кўпроқ انتقا тўғри келади, чунки сўз күёш нурининг ўчиши ҳақида бормоқда:

¹²¹ Ўзбек тилининг лексикологияси. - Т.: Фан, 1981. - Б.289.

¹²² Боровков А.К. "Бадаи ал-луғат" словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. - М., 1961; Мухитдинов К. "Санглах" Мирзы Мухаммада Мехдихана (исследование, комментарии, перевода и транскрипция). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т., 1971. - С. 17; Фаттохов Х. Мухаммад Риза Ҳаксоф и его "Мунтахаб ул-луғат": автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Т., 1974. - С. 24; Ҳасанов Б. Жавохир ҳазиналари. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. - Б.100 ва бошк.

تاپیب چون قو ياش سو يوزيدين خفا
ولي پر توى تا پما بین انطا

Хатолик, котибнинг айтилиши жиҳатидан шу икки ўхшаш сўзнинг фарқини била олмаганидан чиққан бўлиши мумкин¹²³.

Маълум бўлаётирки, XV асрлардаёқ Навоий асарлари матн тарихи чукур таҳлил этишда бу луғатларнинг ўрни бекиёс бўлган. Демак, бу жараён шоир ҳаётлик чофидаёқ бошлаб юборилган.

Шўролар тузуми даврида Навоий асарларига бағишлаб луғатлар ҳақида тўхтадиган бўлсак, бу борада етук матншунос олим Порсо Шамсиевнинг хизматлари катта бўлди. Зоро, олим Навоий қўлёзма асарлари матн тарихини пухта ўрганиш, илмий-танқидий матнларни матншунослик ва адабий манбашунослик жиҳатидан талаб даражасида тайёрлаш бўйича ўз даврининг забардаст матншуноси ва ана шу ишларнинг сифат, савиясига мутасадди олим сифатида шоир асарлари матнини тўғри ўқиши жараёнида луғат тузишни матншуносликнинг асосий босқичларидан бири деб билди. Зотан, матнни мазмунан чукур англамаган тадқиқотчи матн тарихини етарли даражада ўзлаштира олмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Порсо Шамсиевнинг ноёб истеъдоди ва чукур билимга эга эканлиги ана шу вақтларда - Навоий асарлари матн тарихини ўрганишга бағишлиланган луғатлар тузиш жараёнида жуда ёрқин намоён бўлди. Шунингдек, олимнинг шоир қўлёзма асарларининг ўзига хос матний хусусиятларини теран англаши, туркий, форс, араб тилларидан боҳбар эканлиги луғат тузиш ишига кўл келди. Натижада матншунос олим шоир асарлари матн тарихи тадқиқи юзасидан “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат”¹²⁴, “Навоий асарлари луғати”¹²⁵ каби қомуслар яратди. Кейинчалик АНАТИЛни тузишда ҳам улардан кенг

¹²³ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. - Т.: Фан, 1986. - Б.38.

¹²⁴ Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. - Т.: Фан, 1953. - Б.452.

¹²⁵ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. - Б.784.

фойдаланилди. Бизнингча, эндиликда ҳам шоир маданий-илмий меросини танқидий ўрганиш, яъни матншунослик соҳасидаги амалга оширилиши лозим бўлган илмий ишлар ҳам ана шу талаб нуқтаи назаридан бўлмоғи лозим.

Собиқ Иттифоқ даврида яратилган луғатлардан ҳозирча нисбатан тўлароғи АНАТИЛ ҳисобланади.

Таъкидлаганимиздек, 60-йилларнинг охирларида кўпчилик тилшунос ва адабиётшунос олимлар иштирокида ЎзРФА Тил ва адабиёт институтида тарихий этимологик луғатлар бўлими очилиб, изоҳли луғатни тузиш ишлари бошлаб юборилади. Кенг жамоатчилигимизга яхши таниш бўлган, араб, форс, туркий тиллар билимдони Кутбиддин Муҳиддинов¹²⁶ ҳам луғатни тузишда фаол иштирок этади. Домла луғатни тузишда қатнашган барча олимларга қадимги туркий ҳамда форсий луғатларни ўрганиш, Навоий асарлари тилининг асл ҳам кўчма, мажозий маъноларини англаш борасида ўз қимматли ўғит ва маслаҳатларини беради. Кейинчалик луғат Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг лексикология ва лексиграфия бўлимида (1983–85) тайёрланиб, нашр этилади. Унинг нашр қилиниши ўз даврида матншунос тадқиқотчилар учун ҳам бой фактик материаллар беради. Изоҳли луғатдан фақат Навоий асарлари матни ёки ўзбек мумтоз асарлари тилинингина эмас, балки қарийб барча туркий халқларнинг адабий ва тарихий қўлёзма манбаларини ўрганишда ҳам фойдаланилади. Аммо шоир асарлари матнини ўрганиш, унинг янги-янги қирраларини ўрганиш давом этаверади. Зоро, Алишер Навоий асарлари мангуликка дахлдор сўз маҳзани ҳамдир.

Мамлакатимиз истиқололга эришгач, диний қадриятларга, ота-бобо-ларимизнинг меросига муносабат ўзгарди. Илгари мумтоз асарларда “худо”, “пайғамбар” сўзлари, ғазалларда ҳамд, наътлар тушириб қолдирилган бўлса, мустақилликдан сўнг уларни ёзиш, ўқиш имкониятига эга бўлдик. Бу эса, шоир асарлари матн тарихини тўлароқ англашга, тушунишга ёрдам

¹²⁶ Қаранг: Кутбиддинов А. Кутбиддин домла қисмати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2006. № 44.

беради. Шу жиҳатдан, истиқлол йилларида ҳам бу иш маълум маънода давом этди. Филология фанлари докторлари Б.Ҳасанов томонидан “Алишер Навоий асарлари учун қисқача луғат”¹²⁷ сингари шоир асарлари матн тарихини ўрганишга бағишиланган луғатлар яратилди. Мазкур луғатлардан матншунос олимлар ва кенг жамоатчилик фойдаланиб келди. Афсуски, бу луғатлардаги деярли барча сўзлар АНАТИЛда эътироф этилган эди. Шунингдек, Б.Ҳасанов тузган луғатда илюстратив мисоллар берилмаганлиги учун бу луғатни оммабоп луғатлар сирасига киритиш мумкин.

Алишер Навоий асарларидаги сўзларнинг маълум бир қисмини антропоним, топоним, жуғрофий истилоҳлар ёки шундай маъноларни ифодалаган сўзлар ташкил этади. Маълумки, энциклопедик луғатлар билан лингвистик луғатларнинг ўзаро фарқли хусусиятлари бор. Зоро, қомусий луғатлар сўзлигидан, асосан, от туркумидаги сўзлар ўрин олади. Шунингдек, тарихий шахс ном-кунялари, атоқли отлар, жуғрофий жой номлари, тоғ, дарё ва улар билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ифодаловчи сўзлар ҳам бундай луғатлардан жой олган бўлади. Лингвистик луғатларда эса, барча туркумдаги сўзлар луғат мақоласига киритилади, бироқ атоқли отлар умуман олинмайди. Аммо, улардаги бу фарқли хусусиятлар айrim ҳолларда мумтоз асарлар лексикасини алоҳида тадқиқот обьекти сифатида ўрганишга монеълик қилиши ҳам мумкин. Чунончи, бундай сўзлар мумтоз асарларда доимо фақат бир шахс ёки киши исми маъносида келавермайди. Аксинча, бу тоифа сўзлар кўп маънолик ҳодисасига учраши ҳам мумкин. Масалан Алишер Навоий асарларида *نجاشی* *Нажоший* [ФК, Б.112] – имон келтирувчи; тарихий шахс номи, подшоҳ *نصر* *Насух* [ББ, Б.106; НН, Б.91; ҲА, Б.264] – чин кўнгилдан қилинган тавба; тарихий шахс номи, *طفیل* *Туфайл* [НН, Б. 332] – чақирилмаган меҳмон, ўзи чақирилмаган бўлса ҳам, чақирилган кишилар қаторида, уларга эргашиб, тўй-маъракаларга борувчи; сабаб,

¹²⁷ Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. – Б.324.

* Ушбу бобнинг бошқа бўлимида бундай сўзлар маъноси борасида батафсил тўхталиб ўтамиз.

боис, баҳона, важ-корсон, восита; Умайя авлодидан бўлган шахс – у жуда камбағал, фақир бўлганлиги туфайли бировларникига мәҳмандорчиликка бора олмаган, جسرت خان Ҳасратхон [СС, Б.142] – жасоратли, хон лақаби сингари кўплаб маъноларни ифодалаган. Шу туфайли ҳам, ўтмишдаги лексикограф олимлар ўз луғатларида бу борада аниқ бир лисоний чегара қўйишмаган¹²⁸. Биз МАТ тилидаги айрим сўзларни энциклопедик изоҳладик.

Куйидаги байтдаги ابوحنیفه ابӯ Ҳаниғہ исми қуйидагича изоҳланди:

Ҳар нуктани кўргузуб вузуҳин,
Шод айлаб Абу Ҳаниға руҳин [ЛМ, 42].

Имом Аъзам Нўймон ибн Собит (699–767) – машхур имом, Ҳанафия мазҳабининг асосчиси, Куфада таваллуд топган. У ҳадис, фиқҳ илмлари билан шуғулланган.

“Ҳайрат ул-аброр”асарида احمد مرسل اҳмади мурсал сўз бирикмаси фақат бир ўринда учрайди:

Улки камол аҳлидин ақмал дурур,
Шоҳи русул Аҳмади мурсал дурур [ҲА, 239].

У қуйидагича изоҳланди: Мухаммад алайҳиссалом, Мухаммад Пайғамбар.

Ва Маздаки лаин Қубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлиға шарикликка руҳсат берди [ТМА, 240].

Юқорида келтирилган иллюстратив мисолда مزدک مازداق сўзи исм, тарихий шахс (маздакийлик таълимотининг асосчиси, зардуштлик эволюцияси жараёнидаги босқичлардан бири) номи маъносини ифодалаган. Шу билан бирга, бу сўз шоир асарларида ўрни билан ўт, олов каби маъноларни ҳам ифодалаган: ... ва дай шоҳи шабиҳунидин ўт зардуштининг хайли манқал қўрғонида ҳисорий ва баҳман чериги чопқунидин

¹²⁸ Вахидов А. Структурно-семантическая характеристика лексика в Фиёс ул-луғат. автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 1975. – С.33.

шарора *Маздакининг сипоҳи тош бирла темур қалъасида мутаворий* [Мунш, 140].

حجر الأسود Ҳажар ул-асвад бирикмаси қомусий изоҳлаш усулига кўра қуидагича изоҳланди: қора тош мусулмонлар тавоғ қиласидиган Каъба уйидаги муқаддас қора тош:

Шайх Мусони тавоғда қўрдим, аниг кейнича борур эрдим. Кўрдумки, Ҳажар ул-асвад тақбили қилди ва Фотиҳадин тиловат бунёд қилди [НМ, 400].

Бу **مغیلان** муғайлон сўзи:

Ҳақ субҳонаҳу ва таоло барча йироғлиқ **муғайлонлари аро** саргардонларни яқинлик каъбаси тавоғифа мушарраф қилғай, омин! [Мунш, 148].

“Муншаот” асарида Арабистон чўлларида ўсадиган бир дараҳт номи маъносини ифодалаган.

Қомусий изоҳланган, этноним, этнотопоним, жуғрофий номлар қуидаги гуруҳларга ажратиб, изоҳлаш мумкин:

1. Қомусий изоҳланган тарихий шахс номлари:

بیلول بیلول – Билол Ҳабаший, исломда биринчи аzon айтувчи, муazzин, (мушрикларнинг ҳар қандай қийноқларига бардош бериб, Мухаммад (с.а.в.)нинг шафоатларига сазовор бўлган қора танли қул):

Кўзларинг бирла лабинг андоғки урди дин йўлин,
Не балолардин **Билол** ўткай, не саҳбодин Сұҳайб [FC, 64].

مزدک مازдак – 1. маздакийлик таълимотининг асосчиси, у Эрон шоҳи Кубод I (488–531) замонида яшаб ўтган:

ва *Маздаки* лаин Кубод замонида пайдо бўлуб, нубувват даъвоси ошкор қилди ва элни бир-бирининг моли ва аёлиға шарикликка руҳсат берди [ТАҲ, 240].

2. ўт, олов:

ва дай шоҳи шабиҳунидин ўт зардуштининг хайли маёнжал қўргонида ҳисорий ва баҳман чериги чопқунидин шарора маздакининг сипоҳи тош бирла темур қалъасида мутаворий [Мунш, 140].

زردشت Зардушт – 1. қадимий Эронда (Гуштасп замонида) оташпарастликка асос солган шахс ёки файласуфнинг номи:

*Вале тутти Зардушт ойини ул,
Мажус ўлди истаб, алар дини ул [СИ, 79].*

2. Зардушт шоир асарларида ўтпаратстлик, оташпаратстлик маъносида ҳам келган:

Батахсис, булат мушкфом ҳавоға қорнинг суда сиймидин коғурбор ва дай шоҳи шабихунидин ўт зардуштининг хайли манқал қўргонида ҳисорий... [Мунш, 140].

2. Қомусий изоҳланган киши исми ва лақаблари:

عن القضاة این үл-қузот – тасаввуф Шайхларидан бирининг лақаби, бу лақаб Шайхнинг соликликда кўп иродат қўргизиб, ҳақпарат, тўғри сўз бўлганлиги учун берилган:

Айн үл-қузот тил шарафидин Масиҳ гуфтор бўлган ва Ҳусайн Мансур тил суръатидин дорға сазовор [МҚ, 94].

فغور فاغfur – қадимги Чин (Хитой) подшоҳларидан бирининг лақаби:

*Кўрар ондин футур ар бўлса фагfur,
Топар ондин қусур ар бўлса Қайсан [ББ, 611].*

کود کادуд – XV асрда Хуросонда яшаб ижод этган олим, форсигўй шоир Ҳожа Авҳад Муставфий лақаби:

Ҳожа Авҳад Муставфий – анинг лақаби *Кадуд* ҳам дерлар [МН, 32].

Кадуд сўзи Алишер Навоий асарларида ўз луғавий маъносида ҳам қўлланилган:

کود کадуд – бигиз:

Ba "ёйи" мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас: бийизки сорт қадуд дер ва бизки "мо" ва "наҳну" маъниси биладур ва бийизки "дирағиш" дерлар [МЛ, 19].

3. Қомусий изоҳланган жой номлари:

· *خاللух* – ривоятларга кўра, қадим Туркистондаги шаҳарлардан бирининг номи; бу шаҳарнинг одамлари чиройли бўлишган, у ерда тайёрланган тоза, сифатли хўшбўй ҳидли мушк (атир)лар дунёнинг бошқа ўлкаларига келтириб турилган. Ана шу сифатлари билан хўшбўй ҳидли мушклар "Халлух" номи билан ҳам машҳур бўлган:

*Малоҳат ўлса олур жонни лўлию ҳинду,
Гар ўлмаса қочуурор моҳи ўқчаву Ҳаллух* [НШ, 85].

اسکندریہ *Искандария* – фаранг сарҳадидаги дарё қирғоғига яқин жойда Искандар қурдирган шаҳар номи:

Мундоқ нақл қилибдурки, Шайх Нажмулдин Кубро Ҳамадонға бориб, Ҳадис ижозати ҳосил қилди ва эшияттики, Искандарияда муҳаддисе борки, олий санади бор [НМ, 289].

بیت المقدس *Байт ул-муқаддас* – Қуддуси Шариф (Фаластин) шаҳри ва ундаги яхудийларнинг зиёратгоҳи:

Чун "Инжил" Исо а.с. ға нозил бўлди, учовда *Байт ул-муқаддас* келиб, Исо а.с. амири илоҳи била ҳалқни тенгри таоло амириға далолат қилди [ТАҲ, 176].

بغداد بогои нав – Ҳирот атрофидаги гўзлал боғлардан бири:

*Тузуб суҳбат "Биҳишти соний" ичра,
Май ичса Богои нав айвони ичра* [ФШ, 58].

4. Қомусий изоҳланган қабила, уруғ, элат, миллат, ҳалқ номлари:

عمری омирий – араб қабилаларидан бирининг номи (Мажнун шу қабилага мансуб бўлган):

*Ноқилға дедики: Тез уруб гом,
Қил саййиди омирийға эълом* [ЛМ, 43].

هزار اسبی Ҳазораспий – ҳазорасплик, афғон қабилаларидан бири (Афғонистоннинг шимолий тоғ ҳудудидаги қабилалардан бирининг номи):

Мир Ислом Ғаззолий. Мир Балҳда Ҳазораспийлар чогида бор экандур [МН, 19].

تات том – исломни қабул қилмаган уйғур ёки хитойлар:

*Чаҳдағи тухм арпасини оти еб,
Үйда товуғларни сурук томи еб* [ҲА, 227].

ىەدەپ يەخەدەي – жуҳуд миллатига мансуб; сомий тиллар гурۇхига мансуб, бани Исройл қавмидан тарқаган жуҳуд (яхуд) халқи:

[Иброҳим Ажурый...]. Жаририй ва Абу Аҳмад Мағозилий дедиларким, яхудий аниң қошиға келди ва дедиким, агар манга бир нима күрсатсангким, андин Ислом дини шарафин ўз миллатимға билсам, мусулмон бўлайин.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий асарлари матнини тадқиқ этиш тамойиллари икки тамойилга асосланади: а) орфографик ва пунктуацион, фонетик хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили; б) сўз тадқиқи тамойили. Бунда ўтмишда яратилган тарихий, адабий манбаларни ўгиришда, аввало, у ёки бу ёзувнинг имкониятлари ҳисобга олинади. Бунда ёзувнинг асосий хусусиятларидан бири унинг график белгиси бўлиб хизмат қила олишидир. Ёзув маълум бир эҳтиёж зарурият асосида фикрни кейинги авлодларга қолдириш талаби билан яратилган. Қўлёзма матн нашрини амалга оширишда ёзув муҳим ўрин эгаллайди.

Навоий асарларига бағишлиланган луғатлардан шоир ҳаётлик давридаёқ матн тарихини ўрганишда кенг фойдаланилган. Шоир қўлёзма асарларининг саводхонлик сифатини янада ошириш ва уларни мазкур қўлёзмалараро қиёслашда мазкур луғатлар асос вазифасини ўтаган.

ХУЛОСА

Дунё матншунослигида матнни замонавий усуллар воситасида тадқиқ этиш ўз эътирофини топган бўлса-да, ўзбек матншунослигида улардан самарали фойдаланилганича йўқ. Хусусан, мумтоз матнни, айниқса, янгича *глосс* ва *конъектура* усуллари воситасида тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Айни шу маънода, Навоий асарлари матни илк бора *глосс* ва *конъектура* усуллари ёрдамида тадқиқ этилди. Бундан ташқари, шоир асарлари матнларидаги бундай хусусиятларлар изоҳ-шарҳлар билан тўлиқ таъминланди. Бу усуллар Навоий асарларидан бошқа мумтоз асарлар учун ҳам жорий қилиниши муҳим илмий аҳамиятга эгадир. Бу билан мумтоз асарлар тараққиётининг ўзига хос йўлини аниқлашга ҳаракат қилинади.

Герменевтик талқин улуғ шоир асарлари матнининг бадиий, илмий, тарихий мавзудаги барча асарлари учун ҳам жорий қилиниши мақсадга мувофиқдир. Герменевтик таҳлил матншунослик тадрижий тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қиласди: а) Навоий асарларининг мукаммал илмий-танқидий матнини яратиш; б) тўлиқ изоҳ-шарҳлар билан таъминланган шоир асарлари илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш.

Навоий асарлари матнини тадқиқ этишда статистик усуллардан кенг ва унумли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Навоий асарлари матни кўп маротаба матний тадқиқот обьекти бўлишига қарамасдан, статистик усуллар асосида тадқиқотлар олиб борилмади ва буни бугунги кунгача илмий шарҳ ва изоҳлар билан тўлиқ таъминланган Навоий асарлари тўплами ёки АНАТИЛнинг такомиллаштирилган варианти йўклигига ҳам кўрамиз. Статистик тадқиқ этиш усули натижасида Алишер Навоийнинг 29 та асарида АНАТИЛга кирмай қолган 5358 та, қайтариғи билан 6082 та сўз ва иборалар аниқланиб, шарҳланди ва эски ўзбек тилида мавжуд унли ва ундошлар тизимиға мувофиқлик даражаси аниқланди.

Навоий асарларини тадқиқ этишда икки тамойилга асосланади: а) орфографик ва пунктуацион, фонетик

хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили; б) сўз тадқиқи тамойили. Навоий асарлари матнини тадқиқ этишда қуйидаги матншунослик талаблари ва тартиб-қоидаларига риоя қилиниши тавсия этилади: 1) мумтоз асарлар тили бўйича тузилган луғатларнинг бой тажрибасига таяниш; 2) матннинг мазмунидан келиб чиқиш; 3) қўлёzmага таяниш; 4) байтлардаги вазн, ички-ташқи қофия талабидан келиб чиқиш; 5) эски ўзбек тили меъёрларига амал қилиш; 6) бадиий услуг талабидан келиб чиқиш; 7) қўлёzmанинг ўзига хос ёзув хусусиятларидан келиб чиқиш; 8) араб ҳат турларига хос ёзув усулларини ҳисобга олиш; 9) матн ички мантиқига асосланиш.

Шоир асарларида учрайдиган шаклдош сўзлар ҳам каттагина қисмни ташкил этади ва тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаслиги лозим. Уларнинг матнлардаги шаклий-маъновий хусусиятлари тилшунослик илми асосида алоҳида белгилаб олишни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, матнда фонетик вариандош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим.

Алишер Навоий асарларидаги сўз ва ибораларнинг муайян қисмини диний-тасаввифий сўз ва иборалар ташкил этади. Шоир ўз асарларида Куръони каримга таянган, сўз ва ибораларни изоҳлашда, уларнинг луғавий ва мажозий маъноларини очиб беришда Куръон ояtlаридан кўплаб мисоллар келтирган. МАТда келтирилган уч юздан ортиқ ояти карима китобхон учун нотанишлигича қолган. Улар АНАТИЛда ҳам изоҳланмаган. Уларни тушунтириб бориш китобхонни қийналмасдан улуғ шоир фикрларини англашга, тадқиқотчига эса, Навоийнинг ояtlарни беришдаги ўзига хос новаторлигини қайд этишига ёрдам беради. Навоий ижодиётида Куръон ояtlаридан иқтибос келтириш бир неча кўринишларда учрайди: а) муайян оятнинг айнан кўчирмаси; б) оятнинг бир қисми келтирилади; в) баъзан бир неча ояtlарда келадиган асосий сўз ёки сўзларни бириктириб ҳам муқаддас қалом

сифатида келтириш ҳоллари учрайди; г) Навоий асарларида Куръони каримдан келтирилган бир оятдан факат бош қисмини келтириш шаклларида учрайди. Бундай ёндашув шоирнинг замондошлари учун изоҳталаб бўлмагани тушунарли, аммо ҳозирги замон ўқувчисига уни тушуниш оғир. Ишда шундай ҳолатлар таҳлил этилди ва айрим мисолларда кўрсатилди.

Навоий асарларида ҳадислардан ҳам кўплаб иқтибос олиш ҳоллари мавжуд. Бунда ҳадисдан баъзан тўла, айрим ҳолларда қисман иқтибос келтирилади. Уларнинг ҳадис эканлигини китобхон тайёргарликсиз илғай олмайди. Шу ерда уларни изоҳлаб бориш муҳимдир. Алишер Навоий асарларида АНАТИЛда тушунтирилмаган мингдан ортиқ ҳадислар учрайди. Шунингдек, Алишер Навоий асарларидаги уч юзга яқин ҳикматлар АНАТИЛда қайд этилмаган. Ишда улар бўйича кузатув олиб борилди ва таҳлил ишларига тортилди. Иш жараёнида шоир асарлари матнининг диний қатламлари, ундаги матний-диний тагмаънолар шарҳ-изоҳлар билан таъминланди. Уларнинг матний-диний маънолари қуидаги тамойиллар асосида шарҳланди: 1) матн мазмунидан келиб чиқиб, луғавий ва шаръий маъноларини бериш; 2) қўлёзма билан нашр [МАТ]ни қиёслаш; 3) Куръони карим аслиятига асосланиш ва қиёслаш; 4) “тафсир”ларга таяниш ва солишириш; 5) ҳадисларга асосланиш ва чоғишириш; 6) диний мақол ва ҳикматлар мазмунига таяниш; 7) фиқҳ илмига асосланиш; 8) диний-тасаввуфий манбаларга таққослаш; 9) тасаввуфий луғатларга муқояса қилиш.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- А — Алишер Навоий. Арбаъин. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
- АНАТИЛ — Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. – Тошкент, 1983–1985.
- a.p.— алайҳирраҳма – унга (Аллоҳнинг) раҳмати бўлсин.
- a.c.— алайҳиссалом – унга (Аллоҳнинг) саломи бўлсин.
- Аттуҳфа — Аттуҳфат уз-закияту фил луғатит туркия/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Тошкент, 1968.
- ББ — Алишер Навоий. Бадоев ул-бидоя. Муқаммал асарлар тўплами. I жилд. – Тошкент, 1987.
- БВ — Алишер Навоий. Бадоев ул-васат. Муқаммал асарлар тўплами. V жилд. – Тошкент, 1990.
- в.а.— валлоҳу аълам – Аллоҳ билгувчироқ.
- В Алишер Навоий. Вақфия. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. – Тошкент, 1998.
- ДЛТ — Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи: ф.ф.н. С.М.Муталлибов. I–III жилд-лар. – Тошкент, 1960, 1961, 1963.
- ДЛТ-Индекс — Девону луғотит турк. Индекс-луғат/F.A. Абдураҳмонов ва С.М.Муталлибов таҳрири остида. – Тошкент, 1967.
- ДТС — Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
- к.в.— каррамаллоҳу важҳаҳу – Аллоҳ унинг юзини муқаммал қилсин.
- .КРС — Киргизко-русский словарь/Составил. проф. К.К.Юдахин. – Москва, 1965.
- ЛМ — Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Муқаммал асарлар тўплами. IX жилд. – Тошкент, 1992.
- ЛТ — Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Муқаммал асарлар тўплами. XII жилд. – Тошкент, 1996.

МА —	Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. XVI жилд. - Ташкент, 2000.
МАТ —	Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. - Ташкент, 1987-2003.
МЛ —	Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. - Ташкент, 2000.
МН —	Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. XIII жилд. - Ташкент, 1997.
Мунож —	Алишер Навоий. Муножот. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. - Ташкент, 2000.
Мунш —	Алишер Навоий. Муншаот. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. - Ташкент, 1998.
МҚ —	Алишер Навоий. Маҳбуб ул-кулуб. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. - Ташкент, 1998.
н:м.н —	нуввира марқадуҳу нуран - Аллоҳ унинг қабрини мунаввар қилсин.
н:м.н. —	наввара марқадаҳу нуран - (Аллоҳ) қабрини нурга тўлдирсин.
НМ —	Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Муқаммал асарлар тўплами. XVII жилд. - Ташкент, 2001.
НН —	Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Муқаммал асарлар тўплами. II жилд. - Ташкент, 1987.
НШ —	Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Муқаммал асарлар тўплами. IV жилд. - Ташкент, 1989.
ПРС —	Персидско-русский словарь. - Москва, 1953.
р.а. —	раҳматуллоҳи алайҳи - унга (Аллоҳнинг) раҳмати бўлсин.
РАС —	Русско-озарбайджанский словарь: в 2 т. I том. - Баку, 1971.
РКаз —	Русско-казахский словарь. - Москва, 1954.
РКС —	Русско-каракалпакский словарь. - Москва, 1967.
р.т. —	раҳматуллоҳу таоло - Аллоҳ таоло унга раҳм қилсин.
РТА —	Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. XVI жилд. - Ташкент, 2000.

с.а.в.—	саллаллоҳу алайҳи васаллам – унга Аллоҳнинг салавоти ва саломи бўлсин.
СИ—	Алишер Навоий. Садди Искандарий. Муқаммал асарлар тўплами. XI жилд. – Тошкент, 1993.
Сирож—	Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
Тафсир—	Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII–XIII вв. – Москва, 1963.
TAX—	Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
ТМА—	Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. – Тошкент, 2000.
ТРС—	Турецко-русский словарь. – Москва, 1977.
ФЗТ—	Фарҳанги забони тоҷикӣ. Икки жилдлик. I-II жилдлар. – Москва, 1969.
ФК—	Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. VI жилд. – Тошкент, 1990.
ХМ—	Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳайирин. Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Тошкент, 1999.
ЎзТИЛ—	Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. I-V жилдлар. – Москва, 2006–2007.
қ.с.—	қуддиса сирруҳу – унинг сирри муқаддас қилинди.
қ.с.—	қаддасаллоҳу сирраҳу – Аллоҳ сиррини муқаддас қилсин.
қ.с.а.—	қуддиса сирруҳум азиз – уларнинг азиз сирлари муқаддас қилинди.
қ.т.р.—	қаддасаллоҳу таоло руҳаҳу – Аллоҳу таоло унинг сир(р)ини муқаддас қилсин.
FC—	Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сигар. Муқаммал асарлар тўплами III жилд. – Тошкент, 1988.
ҲА—	Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Муқаммал асарлар тўплами. VII жилд. – Тошкент, 1991.
ҲСҲА—	Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер.

ХПМ —

Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Тошкент,
1999.

Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад.
Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд. – Тошкент,
1999.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РҮЙХАТИ

1. Алишер Навоий: 1441–1501 йил. Адабиётлар кўрсаткичи / Туз. З.Бердиева, А.Туропова. – Т., 1991. – 51 б.
2. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. – Т.Фан, 1965–1968.
3. Алишер Навоий. Бадоев ул-бидоя. Муқаммал асарлар тўплами. I жилд. –Т.: Фан, 1987. – 724 б.
4. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Муқаммал асарлар тўплами. II жилд. –Т.: Фан, 1987. – 620 б.
5. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Муқаммал асарлар тўплами. III жилд. –Т.: Фан, 1988. – 616 б.
6. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Муқаммал асарлар тўплами. IV жилд. –Т.: Фан, 1989. – 560 б.
7. Алишер Навоий. Бадоев ул-васат. Муқаммал асарлар тўплами. V жилд. –Т.: Фан, 1990. – 544 б.
8. Алишер Навоий. Ғавоид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. VI жилд. –Т.: Фан, 1990. – 568 б.
9. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Муқаммал асарлар тўплами. VII жилд. –Т.: Фан, 1991. – 392 б.
10. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Муқаммал асарлар тўплами. VIII жилд. –Т.: Фан, 1991. – 544 б.
11. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Муқаммал асарлар тўплами. IX жилд. –Т.: Фан, 1992. – 356 б.
12. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Муқаммал асарлар тўплами. X жилд. –Т.: Фан, 1992. – 448 б.
13. Алишер Навоий. Садди Искандарий. Муқаммал асарлар тўплами. XI жилд. –Т.: Фан, 1993. – 640 б.
14. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Муқаммал асарлар тўплами. XII жилд. –Т.: Фан, 1996. – 328 б.
15. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Муқаммал асарлар тўплами. XIII жилд. –Т.: Фан, 1997. – 284 б.
16. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-кулуб. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 5–130-б.
17. Алишер Навоий. Муншаот. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 131–229-б.

18. Алишер Навоий. Вақфия. Муқаммал асарлар тўплами. XIV жилд. –Т.: Фан, 1998. – 231–270-б.
19. Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутаҳайирин. Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. – 5–85-б.
20. Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд.–Т.: Фан, 1999. – 87–102-б.
21. Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд.–Т.: Фан, 1999. –103–120-б.
22. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. Муқаммал асарлар тўплами. XV жилд. –Т.: Фан, 1999. – 121–181-б.
23. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 5–40-б.
24. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд.–Т.: Фан, 2000. – 41–95-б.
25. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 97–194-б.
26. Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам.Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 195–257-б.
27. Алишер Навоий. Арбаъин. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд.–Т.: Фан, 2000. – 259–270-б.
- 28.Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд.–Т.: Фан, 2000. – 271–289-б.
29. Алишер Навоий. Муножот. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд.–Т.: Фан, 2000. –291–299-б.
30. Алишер Навоий. Рисолаи тийр андохтан. Муқаммал асарлар тўплами. XVI жилд. –Т.: Фан, 2000. – 301–305-б.
31. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Муқаммал асарлар тўплами. XVII жилд.–Т.: Фан, 2001. – 520-б.
- 32.Алишер Навоий. Девони Фоний. Муқаммал асарлар тўплами. XVIII жилд.–Т.: Фан, 2002. – 541 б.
33. Алишер Навоий. Девони Фоний. Муқаммал асарлар тўплами. XIX жилд.–Т.: Фан, 2002. – 600 б.
34. Алишер Навоий. Девони Фоний. Муқаммал асарлар тўплами. XX жилд. –Т.: Фан, 2003. – 568 б.
35. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами – Т.: Faфур Fuлом нашриёти, 2013. – 768 б.

36. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Тўла асарлар тўплами – Т.:Faafur Fулом нашриёти, 2013. – 275–639 б.
37. Алишер Навоий Хамса. С.Айний томонидан қисқартириб нашрга тайёрланган. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1947. – 432 б.
38. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1974. – 147 б.
39. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1975. – 246 б.
40. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1976. – 111 б.
41. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1977. – 175 б.
42. Алишер Навоий. Садди Искандарий/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1978. – 286 б.
43. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр/Насрий баён. – Т.: Faafur Fулом нашриёти, 1984. – 192 б.
44. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб/Насрий баён. – Т.: Янги асар авлоди, 2019. – 320 б.
45. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн/Қ.Содиков табдили. – Т.: Akademnashr, 2017. – 128 б.
46. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Илмий-танқидий матн/Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймонов.– Т., 1959. – 781 б.
47. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Илмий-танқидий текст /Тузувчи:Иzzat Султонов. Масъул муҳаррир: М.Т. Ойбек. – Т., 1949. – 95 б.
48. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат/Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Исломий Ҳ. – Т.: Мовароуннахр, 2011. – 472 б.
49. Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Биринчи девон: Ғаройиб ус-сиғар/Нашрга тайёрловчи О.Давлатов. – Т.: Тамаддун, 2011. – 785 б.
50. Ali Shir Nava'i. Divan of the Aq Qoyunlu admirers. Ed. by Aftandil Erkinov.ILCAA, 2015.
51. Alî Şîr Nevâyi. Hayratü'l-ebrâr.Hazırlayan Muhammed Sabır,Tanju Seyhan.-İstanbul,Kesit, 2016. – 504 s.

52. Ali Şir Nevâyî. Münacât, Çihil hadis, (kırk hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sîrâcü'l-Müslimîn/ Vahit Türk. – Ankara, 2017. – 316 s.
53. Ali Şir Nevâyî. Fevayidü'l-Kiber/ Hazırlayan: Önal Kaya. – Ankara, 1996. – 743 s.
54. Ali Şir Nevâyî. Hayretü'l-Ebrar/ Vahit Türk, Şaban Doğan. – Ankara, 2015. – 328 s.
55. Алишер Навои. Диван.Факсимиле. Изд.текста, предисловие и указатели Л.В.Дмитриевой. – М.,1964. – 734 с.
56. Алишер Навоий: Оқкуюнли мұхлислар девони/Нашрға тайёрловчилар А.Эркинов ва Р.Жабборов.-Т.:Шарқ, 2020.–248 б.
57. Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя/Нашрға тайёрловчи, сўз боши муаллифи С.Фаниева. – Т.: Фан, 1991. – 300 б.
58. Абдураҳмонов F., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1984.– 60 б.
59. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 1983. – 157 б.
60. Баевский С.И. Описание персидских и таджикских рукописей института народов Азии. Вып. 5. – М.: Издательство "Наука" ГРВЛ, 1968.
61. Бертельс Е.Э. Навои. – М. – Л.: Наука, 1948. – 269 с.
62. Бертельс Е.Э. Алишер Навои. – М.: Наука, 1956. – 243 с.
63. Бласс Фр. Герменевтика и критика. – Одесса: Университет, 1891. – 194 с.
64. Борев Ю.Б. Эстетика. – 4 изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 498 с.
65. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тафсира XII – XIII вв. – М., 1963. – 368 с.
66. Валихужаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Т.: Фан, 1974. –150 б.
67. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Т.: Faфур Ғулом нашриёти, 1972. – 62 б.
68. Ёқубов И. Бадий матн ва эстетик талқин. – Т.: Фан ва технология нашриёти, 2013. – 150 бет.
69. Жалилов Т. "Хамса" талқынлари. – Т.: ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960. – 152 б.

70. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздан бақолироқ ёдгор йўқдир. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 114 б.
71. Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. – Т.: Шарқ, 1998.
72. Жўрабоев О. Матннинг матности сирлари. – Т.: Тамаддун, 2017. – 200 б.
73. Зоҳидов Р. "Сабот ул-ожизин". (Манбалар, шарҳлар, илмий-танқидий матн). – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 256 б.
74. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – Б. 32.
75. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983. – 168 б.
76. Йўлдошев Б. Матнни ўрганиш лингвистик методлари. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 118б.
77. Капранов В.А. Таджикско-персидская лексикография в Индии. – Душанбе, 1987. – 223 с.
78. Комилов Н. Маънолар оламига сафар/Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар. – Т.: Tamaddun, 2012. – 316 б.
79. Лихачев Д.С. Текстология. – М.-Л.: Наука, 1964. – 62 с.
80. Лихачев Д.С. Текстология. – М. -Л.: Изд. АН СССР, 1962. – 605 с.
81. Лихачев Д.С. При участии А.А.Алексеева и А.Г.Боброва. Текстология на материале русской литературы X-XVII веков. – СПб: Алетейя, 2001. – 758 с.
82. Лихачев Д.С. Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древнерусских литературных памятников. – Известия АССР ОЛЯ, 1955.т. XIV, Вып. 5. – С.35, 477.
83. Лихачев Д.С. По поводу статьи В.А. Черныха о развитии методов передачи текста. Исторический архив. 1956. №3, – С.508.
84. Махмуд Ҳасаний, Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. – Б. 136.
85. Махмудов Қ. Аҳмад Юғнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойик" ("Ҳақиқатлар тухфаси") асари ҳақида. – Т.: Фан, 1972. – 299 б.
86. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги. – Т.: Академнашр, 2019. – 206 б.

87. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005. – 208 б.
88. Муҳиддинов М. Нурли қалблар гулшани. – Т.: Фан, 2007. – 168 б.
89. Олимов С. Нақшбандия ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 216 б.
90. Пардаев Қ. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. – Т.: Мұхаррир, 2019. – 212 б.
- 91.Олтин ёруғ. 1-китоб (Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Н.Раҳмонов). – Т.: Фан, 2009; 2-китоб. – Т.: Мумтоз сўз, 2013.
92. Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. Т.: Университет, 2003. – 46 б.
93. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик.–Т.: Шарқ, 2007.–336 б.
94. Раҳмон В. Мумтоз сўз сехри.–Т.: Ўзбекистон, 2015.–440 б.
95. Рейсер С.А. Основы текстологии. Изд.2-е. Л., Просвещение, 1978. – 176 с.
96. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
97. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 160 б.
98. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т.: Akademnashr, 2011. – 326 б.
99. Sirojiddinov Sh.Mir Ali Shir Nava'i the great, Tashkent, G.G'ulom, 2018. – 147 б.
100. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 128 б.
101. Сирожиддинов Ш. Ҳижрий милодий йилларни ўзаро табдил қилиш йўллари. – Т.: Мұхаррир, 2019. – 136 б.
102. Содиков Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ТДШИ, 2017. – 216 б.
103. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Изд. 2-е, – М., 1959. – 148 с.

104. Тожибоев М., Юсупова Ш., Бўриева Э. Адабий герменевтика ва Мумтоз бадиий тил. – Т.: Университет, 2013. – 158 б.
105. Турсунов. Ю. “Муншаот” асарининг матний тадрижи. – Т.: Мумтоз сўз, 2016. – 145 б.
106. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 264 б.
107. Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971.–311 с.
108. Умаров Э.А. Гласные староузбекского языка XVIII века и новая транслитерация “Луғат-и туркӣ”. – Т., 2005. – 46 с.
109. Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – Т., 2009. – 28 с.
110. Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – 32 б.
111. Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – 28 б.
112. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Т.: Мумтоз сўз, 2011. – 141 б.
113. Шайхзода М. Гениал шоир. – Т.: Ўззадабий нашр, 1941. – 83 б.
114. Шайхзода М. Ғазал мулкининг сultonи. Асарлар. 6 томлик. IV т. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1972 – 1976.
115. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986. – 164 б.
116. Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонининг генезиси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари. – Т.: Фан, 1982. – 93 б.
117. Шарафиддинов О. Ижодни англаш баҳти. – Т.: Шарқ, 2004. – 640 б.
118. Шарафутдинова К.А. Раскрытия значений слова в двуязычном словаре. – Т.: Фан, 1968. – 82 с.
119. Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба. – Т.: Фан, 2009. – 232 б.
120. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы. – М.: Наука, 1923.–128 с.

121. Юсуф Ҳос Ҳожиб. "Қутадғу билиг". Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсия/Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – 936 б.
122. Юсуф Ҳос Ҳожиб. "Қутадғу билиг" табдили/Масъул мұхаррір М.Абдулхайров. – Т.: Янги аср авлоди, 2020. – 560 б.
123. Чүлпон. Адабиёт надир. – Т.: Чүлпон, 1994. – 240 б.
124. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: 1970. –271 с.
125. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш.–Т., 1997.–Б. 51 б.
126. Эркинов А.С. Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т., 2019. – 98 б.
127. Эркинов А. Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV–XX аср боши). – Т.: Тамаддун, 2018. – 304 б.
128. Эркинов А .Матншунослик ва манбашунослик асослари. – Т.: ХИА, 2019. 98 б.
129. Ўзбек тилининг лексикологияси.–Т.: Фан, 1981. – 289 б.
130. Қаюмов А. Нодир саҳифалар. –Т.: Фан, 1991. – 144 б.
131. Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalar tarixi. – Т.: Fan va texnologiya, 2008. – 595 б.
132. Куронбеков А. Алишер Навоийнинг "Хамса" достонларида рамз ва тимсоллар. –Т.: ТДШИ, 2015. – 226 б.
133. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Т.: ТДШИ, 2000. –172 б.
134. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Т.: Фан, 1961. – 175 б.
135. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи. – Т.: Фан, 1963. – 173 б.
136. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: Фан, 1970. – 380 б.
137. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. –Т.: Ўқитувчи, 1997. –240 б.
138. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тафсири. –Т.: Фан, 1983. – 198 б.
139. Ҳакимов М. Навоий асарларининг кўчирган хаттотлар. –Т.: Фан, 1991. – 93 б.
140. Ҳасаний М., Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий масалалари. – Т., 2012. –136 б.

141. Ҳасанов Б. Жавоҳир ҳазиналари. – Т.: Адабиёт ва санъат 1989 – 100 б.
142. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
143. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. –Т.: Шарқ, 2007. – 336 б.
144. Ҳожиаҳмедов А. Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998. – 160 б.
145. Ҳусайнӣ А. Бадоев ус-саноеъ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 224 б.
146. Ҳусайнӣ А. Бадоев ус-саноеъ/Таржима, изоҳ ва шарҳлар муаллифи Алибек Рустамов.– Т.:Faфур Гулом, 1981. – 400 б.

2. Диссертациялар ва авторефератлар

1. Жабборов Н. Фурқат асарларининг кўлёзма манбалари: филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: Ўз ФА ҚИ, 1994. – 156 б.
2. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2004. – 298 б.
3. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2008. – 270 б.
4. Жўракулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси: филол. фан. д-ри.... дисс. –Т.: ТошДЎТАУ, 2017.-264 б.
5. Зоҳидов Р. "Сабот ул-ожизин" асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари: филол.фан.д-ри...дисс.–Т.: ТошДЎТАУ, 2018. –240 б.
6. Кадыров Т.Ш. Филологическое исследование словаря "Хулосай Аббаси" Мирза Мухаммада Хойи.: дисс...канд. филол. наук.–Т., 1988. –164 с.
7. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги ("Бадоев ул-бидоя" девониасосида) : филол.фан. номз....дисс. – Т., 2005.
8. Ражабова Б. Ўзбек классик шеъриятида тамсил санъати: филол. фан. ном. ... дисс. –Т.: ЎзТАИ, 1996. – 117 б.
9. Умаров Э.А. "Бадаи-ал-луғат" и "Санглах" как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка XV–XVIII вв.: дисс. докт. филол. наук. –Т., 1989. – 296 с.

10. Капранов В.А. Фарсиязычна лексикография в Индии XVI –XIX вв. Основные толковые словари: автореф. дисс... докт. филол. наук. –Душанбе, 1973. – 39 с.
11. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: автореф. дисс... канд.филол.наук. – Т., 1969.–19 с.
12. Махмудов К. Фонетические и морфологические особенности языка "Хибат ул-хакаик": автореф. дисс...канд. филол.наук. –Т., 1964.–27 с.
13. Мухитдинов К. "Санглах" Мирзы Мухаммеда Мехдихана (исследование, комментарии, перевода и транскрипция): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1971. – 17 с.
14. Омонов Қ. Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомили (илк ва ўрта асрлар): автореф филол.фан. д-ри...дисс. – Т.: ТДШИ, 2016. –74 б.
15. Пардаев Қ. Муқимий шеърияти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. филол.фан. д-ри...дисс. – Т.: ТошҶЎТАУ, 2019;
16. Рашидова М. Алишер Навоий "Назм ул-жавоҳир" асарининг матний тадқиқи: филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: Ўз ФА Тил ва адабиёт институти, 1991. – 222 б.
17. Рустамова С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари: автореф. дисс... канд. филол. наук.–Т., 1998. – 24 б.
18. Салоҳиддинова Д. "Бадоеъ ул-бидоя" девони ва бадий санъаткорлик масалалари: филол. фан. ном. ... дисс. – Т., 1993. – 152 б.
19. Салоҳий, Дибором. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомили (ғазаллар матнларининг қиёсий таҳлили асосида): филол. фан. докт. ... дисс. –Т.: ЎзРФА ТАИ, 2001. – 285 б.
20. Сулаймонова Н.А. Маҳмуд Замаҳшарий "Асос ул-Балоғ" асарининг манбашунослик тадқиқи: филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2007. – 187 б..
21. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV–XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қиёсий типологик-текстологик таҳлил). Филол.фан. д-ри.... дисс. – Т.: ЎзФАҚИ, 1998. – 270 б.

22. Умаров З.А. Грамматика староузбекского языка. "Мобани ал-лугат" Мирзы Мехдихона: автореф. дисс...канд. Филол. наук. – Т., 1967. – 26 с.
23. Фаттохов Х.Х. Мухаммад Риза Хаксар и его Мунтахаб ал-лугат: автореф. дисс...канд.филол.наук.–Т., 1974. – 24 с.
24. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили: филол.фан. д-ри.... дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2019.
25. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг "Сабъаи сайёр" достонининг илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари: филол. фан. номз. ... дис-я автореферати. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1952. – 24 б.
26. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1969.
27. Шодмонов Н. "Шоҳиду-л-иқбол"нинг ўзбек бадиий-тарихий насли тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқики: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2009. – 283 б.
28. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении: автореф. дисс...докт. филол.наук. – Т., 1974. – 140 с.
29. Эркинов А.С. Алишер Навоий "Хамса"си талқинининг XV–XX аср манбалари: филол. фан. докт. ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 1998. – 296 б.
30. Ўразбоев А. Оғаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси: филол.фан.д-ри...дисс. – Т.: ТошДЎТАУ, 2018. – 256 б.
31. Ҳамидова М. Алишер Навоий Садди Искандарий достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқики: автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Т., ЎзФА ҚИ, 1994. – 48 б.
32. Ҳошимова Д.М. "Бобурнома" асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари: филол. фан. номз. ... дисс. – Т.: ЎзМУ, 2006. – 223 б.

3. Мақолалар

1. Almaz Qasim qızı Binnətova (Almaz Ülvi). Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təməyüllər) – Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 2008. – 326 s.

2. Almaz Ülvi. Өдәби duygularım (portretlər, düşüncələr, qeydlər, söhbətlər) II kitab. – Bakı, "Nurlan", 2008. – 426 s.
3. Бертельс Е.Э. К вопросу о филологической основе изучения восточных рукописей// Советское востоковедение. – М., 1955.№3. – С.184.
4. Болтабоев Х. Эртани деган кечани қўймас//ЎзАС, 1997 йил 19 декабрь.
5. Жабборов Н. Матншунослик давр талаблари даражасидами? //ЎзАС. – Т., 2010. № 27, 4 июль.
6. Жумахўжа Н. Mashxur ғазал таҳлиллари тадқики //Шарқ юлдузи. – Т., 2016. -№ 3. –Б.130 –134.
7. Жумаев Н. Имло ва маданий мерос//Ёшлик журнали, 1989, №5. – Б.69–73.
8. Каримов Қ. Адабий мерос ва қўлёзмалар тақдири ҳақида//ЎзАС, 1990йил 21 февраль.
9. Каримий F. Мутахассис масъулияти//ЎзАС. 2010 йил 29 октябрь, 44-сон.
10. Каримов Қ. Йирик қузатишга кичик тузатишлар//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1980. -№ 4. – Б.60–62.
11. Комилов Н. Ирфон нури//Тафаккур. –Т., 2006.-№ 2. – Б.68–73.
12. Неъматов X. XI асрдаги туркий тилларнинг М.Кошғарий томонидан қилинган таснифи//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1969.-№ 4. – Б.51–55.
13. Олимов С. Навоийни қисқартириб бўладими? //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1988. № 7, 12 февраль.
14. Равшанов А. Fafur Fуломнинг адабиётшунослик фаолияти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973, -№4. – Б.28.
15. Расулов . Концепция зарурати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2010. №49, 3 декабрь.
16. Раҳмонов В. Матн ва матншунослик//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1987 йил 10 декабрь.
17. Раҳмонов В. Ҳадис келтириш санъати//Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2002. № 2. –Б.148.
18. Раҳмонов В. Адабий идрок тантанаси//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 4, 23 январь.

19. Раҳмонов В. Матншунослик: тажриба, интуиция ва масъулият // Ёшлиқ. – Т., 2015. № 2. – Б.38–42.
20. Раҳмонов Н. Тўғри матн яратиш масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011йил 29 апрель.
21. Рустамов А. Бир шаклга эга икки элементнинг талафузи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1989. -№ 6. – Б.9–11.
22. Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 37, 3 сентябрь.
23. Рустамов А. Нутқ одоби сабоқлари//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1984. № 16.
24. Рустамова Х. Шайх Сулаймон Бухорийнинг "Луғоти чигатоий ва турки усмоний" асарида қайд этилган лингвистик терминлар//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1975.-№ 2. – Б.71–78.
25. Сирожиддинов Ш. Матн тарихи ва сўз тадқиқи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2009 йил 3 июль.
26. Содиқов К. Туркий классик матнларни транскрипция ва транслитерацияга ўгириш масаласи//Шарқшунослик. 2009. -№ 14.
27. Турдиев Ш. Кутбитдин домла қисмати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 2006. № 44, 3 ноябрь.
28. Умаров Э.А. Навоий давридаги Ҳирот ўзбеклари тили//Адабий мерос. – Т., 1986. -№ 4. – Б. 39–44.
29. Умаров Э.А. "Хазойин ул-маоний" даги фразеологизмлар чегараси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1968.-№ 2. – Б.65–66.
30. Умаров Э.А. Навоий ибораларини тўғри шарҳлайлик //Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1972.-№ 3. – Б.64–66.
31. Умаров Э.А. Алишер Навоий ундошлар ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990.-№ 3. – Б.14–15.
32. Умаров Э.А. О трех ошибках тюркологии//Преподавание языка и литературы. – Т., 2006.-№ 6. – С.12–16.
33. Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1990. -№ 4. – Б.36–43.
34. Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1990.-№ 5. – Б.19–24.

35. Шукуров Ш. XV мунозаралари ва уларнинг нашрларидаги нуқсонлар хусусида//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1993. -№ 2. – Б.30–36.
36. Фаниева С. Матн типлари хусусида//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1982. № 43, 22 октябрь.
37. Фаниева С. "Мажолису-н-нафоис" ва "Замима" тазкиралардан бири//Имом ал-Бухорий. Т., 2003.-№1.– Б.27–28.
38. Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1976.- № 1. – Б.31–34.
39. Ҳакимов М. Алишер Навоийнинг тўпловчилик фаолияти//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1978.-№ 1. – Б.39–44.
40. Ҳасанов Б. "Сабъат абхур" луғатининг муаллифи ҳақида //Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1968.-№ 3. – Б.86–87.
41. Ҳафизова А. "Келурнаме" Мухамеда Яқуба Чинги. – "Советская туркология". Баку, 1973. № 3.
42. Ҳаққулов И. Навоий шеъриятида ориф образи ва орифона маънолар//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 1994.-№ 3. – Б.7–12.
43. Ҳаққулов И. "Санамай саккиз демайлик..." //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Т., 1998. № 8, 29 февраль.
44. Абу Абдуллоҳ Мұхаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ. 2-жилд. – Т.: Қомуслар Бosh таҳририяти, 1997. – 607 б.
45. Almaz Ülvi. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında (təqalələr). – Bakı, "Qartal", 2009. – 360 s.
46. Болтабоев Ҳ. Матн ва унинг филологик фанлар тизимидағи ўрни /Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари. – Т.: Мумтоз сўз, 2019.
47. Валихўжаев Б. Қўлёзмаларнинг умумий рўйхати ва тавсифли каталогини яратишнинг долзарб муаммолари // Қўлёзмалар – дурдоналар. – Тошкент, 2001. –Б.8 –11.
48. Жабборов Н. Бадиий матн таҳрирининг хос хусусиятлари /"Ўзбек адабиётшунослигида талқин ва таҳдил муаммолари" мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2014. – Б. 28–32.

49. Жабборов Р. Алишер Навоийнинг "Оққуюнли мухлислар девони" тил хусусиятлари/Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. -Т., 2020 йил, 8 февраль.-Б.334-338.

50. Комилов Н. Тафаккур тұхфалари/Тұплам: Навоийнинг ижод олами..-Т., 2001. - Б.16-27.

51. Рустамов А., Фазылов Э. Рецензия на книгу А.К.Боровкова "Бадаи ал-луғат" Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои/Научные труды ТашГУ, вып. 229. Востоковедение .-Т., 1964. - С. 215-219.

52. Сирожиддинов Ш. Навоийшунослик: кечаги кун таҳлили/Илмий-амалий анжуман материаллари. - Тошкент, 2001. – Б.54 – 59.

53. Сирожиддинов Ш. Ўзбек халқи қўлёзма каталогини яратиш ҳақида/Илмий-амалий анжуман материаллари. - Т., 2001. –Б.68.

54. Содиқов Қ. Навоий асарларини илмий транскрипцияга ўтириш масаласи//Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. - Т.,2018 йил, 8 февраль. - Б.263-268.

55. Умаров Э.А. Алишер Навоий ва ўзбек алифбоси//Материалы научно-теоретической конференции посвященной 550-летию со дня рождения Алишера Навои: тез. докл. – Т., 1991. – С.60-62.

56. Toutant M. Adab according to Mir 'Ali Shir Nava'i//Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари.-Т.,2018 йил, 8 февраль. -pp.110-121.

57. Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. -Т.: Адолат, 2004. –386 б.

4.Қўлёзма ва тошбосма манбалар

1.Алишер Навоий. Бадоев ул-бидоя / Котиб Ҳожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъминкулихожа. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1246-47/1830-32 й, инв. №2589.

2.Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя / Котиб Юсуф ибн Мулло Муҳаммад. Қўлёзма. Боку, Оз.ФА қўлёзмалар институти, 1042/1632-33 й, инв. №М 301.

3. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар / Котиб Мұҳаммад Яққуб Де-Харрот ибн Уста Қурбонниәз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1318/1900-01 й, инв. №2058.
4. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб / Котиб Ҳусайн ибн Ҳайдар Ҳусайнин Журжоний. Қўлёзма. Истанбул, ИУК, 1043/1633-34 й, инв. №2794.
5. Алишер Навоий. Бадоев ул-васат / Котиб Мұҳаммад Яққуб Девон Харрот ибн Уста Қурбонниәз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1319/1901-02 й, инв. №7098.
6. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар / Котиб Мұҳаммад Яққуб Девон Харрот ибн Уста Қурбонниәз. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1319/1901-02 й, инв. №647.
7. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр / Котиб Мұҳаммад Фозихон ибн Ҳоким Мұҳаммадхон Тошкандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1250/1834-35 й, инв. №1177.
8. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин / Котиб Мулло Иброҳим ибн Мұҳаммад Яъкубхожа Ҳивақий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1310/1892-93 й, Ҳива, инв. №1254.
9. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Котиб Мұҳаммад Шариф Дабир. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1248/1832-33 й, инв. №726.
10. Алишер Навоий. Сабъаи Сайёр / Котиб Мулло Мұқаррабашоҳ Жойтоший. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, Олтишаҳр, инв. №11698.
11. Алишер Навоий. Садди Искандарий / Котиб Мустафоқулбек Валад Абдулваҳҳоббек Туқсобаи Минг. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1277/1860-61 й, инв. №1810.
12. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр / Котиб Абдулқодир ибн Мулло Баҳодир Кошғарий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1249/1833-34 й, Кошғар, инв. №229.
13. Алишер Навоий. Мажолис ун-нағоис / Котиб Мулло Файбуллоҳ. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1253/1837-38 й, Бухоро, инв. №5289.

14. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-Қулуб / Котиб Ёрмуҳаммад Қаро Шаҳрисабзий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1237/1821–22 й, инв. №3592.
15. Алишер Навоий. Муншаот / Котиб Ибодулла Одилов (1872–1944). Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1357/1938 й, инв. №3441.
16. Алишер Навоий. Вақфия / Котиб Ҳожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъминқулихожа. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1246–47/1830–32 й, инв. №2589.
17. Алишер Навоий. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин / Котиб Носиржонҳожи Ҳўқандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1338/1919–20 й, Кўқон, инв. №693.
18. Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер / Котиб Шер-муҳаммад Мунис. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1213/1798–99 й, Хива, инв. №2.
19. Алишер Навоий. Ҳолоти паҳлавон Муҳаммад / Котиб Ибодулла Одилов (1872–1944). Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1360/1941 й, инв. №5733.
20. Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир / Котиб Пир Аҳмад ибн Искандар. Қўлёзма. Истанбул, Сулаймония кутубхонаси, Қиличали пошто фонди, 932/1525–26 й, инв. №800/1.
21. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн / Котиб Ибодулла Одилов. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1360/1941 й, инв. №5829.
22. Алишер Навоий. Мезон ул-авzon / Котиб Ҳудоёр. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 3-фонд, 1253/1837–38 й, Тошкент, инв. №302.
23. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо / Котиб Раҳимқул ибн Қодирқул Ҳисорий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1238/1822–23 й, Бухоро, инв. №7412/1-3,6,7.
24. Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам / Котиб Мулло Саримсоқ Ҳўқандий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1249/1833–34 й, Кўқон шаҳрида китобат этилган, инв. №1711/2-4.
25. Алишер Навоий. Арбаъин / Котиб Мулло Муҳаммад Шералибек Шаҳрисабзий. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1291/1874–75 й, Шаҳрисабз, инв. №5726.

26. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат / Котиб Муҳаммад Яъқуб. Қўлёзма. Тошкент, ТошДШИ ШҚМ, 1-фонд, 1320/1902-03 й, Хива, инв. № 857.

27. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11675.

28. Алишер Навоий. Вақфия. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11138/11.

29. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №5733/2.

30. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №12111/6.

31. Алишер Навоий. Арбаъин. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма. №11315/1.

32. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи қўлёзма асарлар фонди: Инв. № 13, № 233.

33. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя (ББ, № 216). Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Адабиёт музейи, 2016 инв. рақами қўлёзма. 1486 йил.

34. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий ва Ҳамид Сулоймонов фондида сақланаётган қўлёзма луғатлар ва мажмуалар: Инв. № 9954, № 9918, № 6803, № 3324, № 5197, № 1315.

5. Луғатлар

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.1. – Т.: Фан, 1983. – 656 б.

2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.2 – Т.: Фан, 1983. – 642 б.

3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.3 – Т.: Фан, 1984. – 624 б.

4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, Т.4 – Т.: Фан, 1985. – 634 б.
5. Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўзбекистон миллӣ энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – 560 б.
6. Алишер Навоий: қомусий луғат”. Биринчи жилд/Масъул мухаррир: Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016. – 536 б.
7. Алишер Навоий: қомусий луғат”. Иккинчи жилд/Масъул мухаррир: Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016. – 480 б.
8. Арабско-русский словарь. – М.: 1958. – 1186 с.
9. Ат-тұхфату-з-закияту фи-л-луғати-т-туркия /Таржимон, нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т.: Фан, 1968. – 278 б.
10. Боровков А.К. Бадаи ал-луғат. Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. –М., 1961. – 265 с.
11. Девону луғотит турк. Индекс-луғат / F.A.Абдураҳмонов ва С.М. Муталлибов таҳрири остида. – Т., 1967. – 546 б.
12. Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
13. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.I-III/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов – Т.: Фан, 1960 – 1963.
14. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М.: Гос.Изд. иностранных и национальных словарей, 1953. – 668 с.
15. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғат. чилди I. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
16. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғат. чилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
17. Муҳаммад Ҳусайнни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. чилди I. –Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
18. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века, книга I. – М., 1979. – 478 с.
19. Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. –Т.: Фан, 1972. – 190 б.
20. Отахонова А. “Фарҳангнома”-и Ҳусайн Вафой. – Душанбе: До-ниш, 1986. – 123 с.
21. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Т.I-IV. – СПб., – 1893–1911. – 12558 с.

22. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. – Т.: Университет, 2001. – 352 б.
23. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этитмологик луғати. – Т.: Университет, 2003. – 600 б.
24. Сироҷуддин Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288с.
25. Умаров Э.А. Эски ўзбек луғатлари. – Т., 1992. – 36 б.
26. Фарҳанги забони тоҷики (аз асри X то ибтидои асри XX) Т.1-2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 1904 с.
27. Ҳоксор. Мунтаҳаб ул-луғот. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – 112 б.
28. Шамсиев П., Иброҳимов С. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1953. – 452 б.
29. Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.:Faфур Ғулом нашиёти, 1972. – 784 б.
30. Юсуф Б. Навоий тили луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Т.: Шарқ, 2018. – 496 б.
31. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 б.
32. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Иккинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 671 б.
33. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 687 б.
34. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 606 б.
35. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 687 б.
36. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 606 б.
37. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Бешинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 591 б.
38. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг “Сабъат абхур” луғати. – Т.: Фан, 1981. – 104 б.
39. Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. – 324 б.
40. Ҳофизи Ўбажӣ. “Тӯҳфат-ул-аҳбоб” ё “Фарҳанги Ҳофизи Ўбажӣ”. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

41. Mirza Mehdi Mexmetxan. Sanglax. Lugat-i Nevai. Tepkibasim. Yayınliyan Besim Atalay, İstanbul, 1950.

42. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Moham-madzadeh Sedigh) Cilt 1. – Tebriz, "Ahtar Yayınevi", 2015. –1016 s.

43. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Moham-madzadeh Sedigh) Cilt 2. – Tebriz, "Ahtar Yayınevi", 2015. – 1017–1878-s.

44. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Senglah (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Moham-madzadeh Sedigh) Cilt 3. – Tebriz, "Ahtar Yayınevi", 2016. – 662 s.

45. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Tezyil (Alîşîr Nevâyînin eserlerinin farsça və arabça sözlüğü)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düzgün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) – Tahran: "Bünyod shukuhı", 2016. –336 s.

46. Mirzâ Mehdî Han Asterâbâdî. Mâbâni'l-luğat (Alîşîr Nevâyînin eserle esasında Çağatayca Dilbilgisi)/Önsöz, İncenleme, Metin: Prof. Dr. Hüseyin Düz-gün (Hosein Mohammadzadeh Sedigh) –Tahran: "Bünyod shukuhı", 2016. –476 s.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Навоий асарларини матний тадқиқ этиш усуллари	
Бадий талқин: герменевтик ёндашув.....	8
Матний тадқиқ этишнинг глосс усули.....	24
Матний тадқиқ этишнинг конъектура усули	38
Матний тадқиқ этишнинг статистик усули	42
Матний тадқиқ этиш усули: диний таҳлил ва талқин муаммолари.....	48
Навоий асарларини матний тадқиқ этишда матншунослик тамойиллари	
Орфографик ва фонетик, пунктуацион хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили.....	61
Навоий асарлари матнининг транслитерацияси жараёнида сўз тадқиқи тамойиллари	77
“Бадоеъ ул-бидоя”дан янги аниқланган сўз ва ибораларнинг матний асослари	83
Адабий манбани тадқиқ этишда луғатларнинг ўрни	91
Хулоса ўрнида	103
Шартли қисқартмалар	106
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	110

МАНЗАР АБДУЛХАЙРОВ

АДАБИЙ МАНБАНИ МАТНИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

МОНОГРАФИЯ

Мухаррир: *Азамат АТАЕВ*

Дизайнер: *Бекзод Ҳайдаров*

Саҳифаловчи: *Улугбек САИДОВ*

Мусахҳиҳа: *Нилуфар АБЛАЕВА*

Лицензия № 3374-1161-8272-31с0-7e28-1700-0860.

11.03.2021 й.

Босишига 25.11.2022 йилда рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.

Босма табоғи 8,25. Шартли босма табоғи 8.

Гарнитура "Cambria". Офсет қоғоз.

Адади 100 нусха. Буюртма № 25-12.

"Adast poligraf" МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент ш., Сирғали тумани, 7Г-38, 3-уй, 14-хонадон.

ISBN 978-9943-8640-9-2

A standard linear barcode representing the ISBN number.

9 789943 864092